
THE KASHMIR SERIES
OF
TEXTS AND STUDIES.

**KASHMIR SERIES OF TEXTS
AND STUDIES.**

No. XII

THE

MAHĀRTHA-MAÑJARĪ

OF

MAHESHVARĀ-NANDA

WITH COMMENTARY

OF

THE AUTHOR.

EDITED WITH NOTES

BY

**MAHĀMAHOPĀDHYĀYA PAṆḌIT MUKUNDA RĀMA SHĀSTRĪ,
OFFICER-IN-CHARGE RESEARCH DEPARTMENT,
JAMMU AND KASHMIR STATE,
SRINAGAR.**

**PUBLISHED UNDER THE AUTHORITY OF THE GOVERNMENT
OF HIS HIGHNESS LIEUT.-GENERAL MAHĀRĀJA**

SIR PRATĀP SINGH SĀHIB BAHĀDUR,

G. C. S. I., G. C. I. E.,

MAHĀRĀJA OF JAMMU AND KASHMIR STATE.

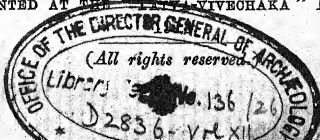

23862

Sa2Hs
Mah/Muk

BOMBAY :

PRINTED AT THE "TATVA-VIVECHAKA" PRESS.

23862
Date... 19. 6. 56.
Call No. ... Sa2H5/ Mah/ Hues

श्रीमच्छ्रीकण्ठनाथप्रभृतिगुरुवरादिष्टसन्नीतिमार्गो
लब्ध्वा यत्रैव सम्यक्पटिमनि घटनामीश्वराद्वैतवादः ।
कश्मीरेभ्यः प्रसृत्य प्रकटपरिमलो रज्जयन्सर्वदेश्यान्
देशेऽप्यस्मिन्नदृष्टो घुसृणविसरवत्स्तान्मुदे सज्जनानाम् ॥ १ ॥

तरत तरसा संसारार्ब्धिं विधत्त परे पदे
पदमविचलं नित्यालोकप्रमोदसुनिर्भरे ।
विमृशत शिवादिष्टाद्वैतावबोधसुधारसं
प्रसभविलसत्सद्युक्त्यान्तःसमुल्लवदायिनम् ॥ २ ॥

ॐ

काश्मीर-संस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ११

महार्थमञ्जरी

गोरक्षापरपर्याय-श्रीमन्महेश्वरानन्दाचार्यविरचिता
उक्ताचार्यकृतपरिमलाख्यटीकोपेता

श्रीभारतधर्ममार्तण्ड-कश्मीरमहाराज-

श्रीप्रतापसिंहवर-प्रतिष्ठापिते

प्रज्ञविद्याप्रकाश-(रिसर्च) कार्यालये

तदध्यक्ष-महामहोपाध्याय-पण्डित-मुकुन्दराम-शास्त्रिणा

उद्दिष्टकार्यालयस्थेतरपण्डितसहायेन

संगृह्य, संशोधन-पर्यायाङ्कन-विवरणादिसंस्करणोत्तरं

पाश्चात्यविद्वत्परिषत्संमताधुनिकमुगमशुद्धरीत्युपन्यासादिसंस्कारैः परिष्कृत्य

मुम्बय्यां

तत्त्वविवेचकाख्य-मुद्रणालये मुद्रापथित्वा प्राकाश्यमुपनीता

संवत् १९७५

क्रैस्ताब्दः १९१८

काश्मीर-श्रीनगर

अस्य ग्रन्थस्य सर्वे प्रकाशन-मुद्रापणाधिकाराः प्रोक्तमहाराजवयैः
(स्वायत्तीकृताः सन्ति)

Printed by
Bhiwaji Hari Shinde at the "Tatva-Vivechaka" Press,
Nos. 1, 2, 3, Khetwadi Back Road, Bombay;
and Published by
the Research Department, Srinagar, Kashmir.

ओं श्रीमन्महार्थप्रकाशवपुषे सत्तत्त्वस्वात्मशिवाय नमः ॥

अथेयम्

महार्थमञ्जरी

श्रीमन्महेश्वरानन्दनाथविरचिता ।

जयत्या मूलमन्थानमौत्तरं तत्त्वमव्ययम् ।
स्पन्दास्पन्दपरिस्पन्दमकरन्दमहोत्पलम् ॥ १ ॥

स्वप्नसमयोपलब्धा

सा सुमुखी सिद्धयोगिनी देवी ।

गाथाभिः सप्तत्या

स्वोचितभाषाभिरस्तु संप्रीता ॥ २ ॥

वर्धतां दैशिकः श्रीमान्संविन्मार्गश्च वर्धताम् ।

माहेश्वराश्च वर्धन्तां वर्धतां च कुलेश्वरः ॥ ३ ॥

अथ यदेतत् आत्मस्वरूपाविभिन्नपरमेश्वरप-
रामशोपायप्रतिपादने प्रवृत्तम् अभ्युपगमसिद्धा-

पं० १ क० पु० मूलसंस्थानमिति पाठः ।

पं० ४ क० पु० सामुखीति पाठः ।

पं० ६ क० पु० सुप्रीतेति पाठः ।

न्तस्थित्यात्म सर्वतन्त्रावयवपञ्चात्मकं महार्थमञ्ज-
र्याह्वयं महत् तत्त्वं, तत् तन्त्रामृतसूत्रायमाणगा-
थाभिः सप्तत्या भवति । तत्र च

१ आद्यायां मङ्गलाचारानुशासनम् ।

२ द्वितीयस्यां तन्त्रप्रतिपाद्यमानस्य वस्तुनो
निर्देशः ।

३-४-५ ततस्तिसृषु स्वात्मतत्त्वप्रमाणानुपयो-
गप्रपञ्चनम् ।

६ षष्ठ्याम् अधिकारिविभागव्यामोहः ।

७ सप्तम्यां विधिनिषेधनिर्देशः ।

८ अष्टम्यां संसारस्वरूपनिरूपणम् ।

९ नवम्यां स्वात्मनः स्फुटस्यापि अस्फुटत्वौ-
चित्यानुशासनम् ।

१० दशम्यां विम्रष्टव्यस्वरूपविमर्शस्य पुरुषार्थ-
त्वावस्थापनम् ।

११-१२ ततो द्वयोः विमर्शस्वरूपविमर्शः ।

१३-२५ ततस्त्रयोदशसु षड्विंशत्तत्त्वविवेकः ।

- २६ षड्विंश्यामुक्तार्थं प्रति परमार्थपर्यालोचनम् ।
 २७ सप्तविंश्यां विश्वस्य प्रकाशविमर्शद्वयान्तर्भा-
 वोद्भावनम् ।
 २८ अष्टाविंश्याम् एकत्र वस्तुनि शिवशक्तिवि-
 भागाध्यवसानम् ।
 २९ एकोनत्रिंश्यां परमेश्वरस्य विश्वशरीरतया
 शक्त्युत्कर्षोपपादनम् ।
 ३० त्रिंश्यां विश्ववैचित्र्यस्य स्वात्मनि अवैक-
 ल्येन अवस्थानप्रदर्शनम् ।
 ३१ एकत्रिंश्यां प्रमात्रादित्रिकस्य द्वैतपर्यवसा-
 यित्वोन्मीलनम् ।
 ३२-३३ ततो द्वयोः सत्यासत्यविभागव्युदासः ।
 ३४-३५ ततोऽपि द्वयोः पारमेश्वर्या सपर्यया
 वैशिष्ट्यावभासनम् ।
 ३६-४१ ततः षट्सु पूज्यतया श्रीयन्त्रार्थक्रमा-
 वमर्शः ।
 ४२-४६ ततश्च पञ्चसु सपर्यायाः स्वरूपनि-
 ष्कर्षः ।

- ४७-४८ ततोऽपि द्वयोर्देवतास्वभावनिरणयः ।
 ४९ एकोनपञ्चाश्यां मन्त्रतन्त्रोद्धारः ।
 ५० पञ्चाश्यां वाग्वृत्तिविचारः ।
 ५१ एकपञ्चाश्यां मुद्रातत्त्वोन्मुद्रणम् ।
 ५२ द्विपञ्चाश्यां विमर्शशक्तेर्भोगापवर्गप्रदत्वोल्लङ्घनम् ।
 ५३ त्रिपञ्चाश्यां जीवन्मुक्त्युपपत्तिः ।
 ५४ चतुःपञ्चाश्यां स्वात्मस्वरूपस्य आनन्दस्य-
 न्दितानुवर्णनम् ।
 ५५-५६-५७ ततस्तिमृष्टु तत्त्वावबोधनम् ।
 ५८-६३ ततश्च षट्सु विमर्शानुप्रवेशिता ।
 ६४-६५ ततो द्वयोर्नैश्चिन्त्यनिरणयः ।
 ६६ षट्षष्टितम्यां स्वात्मविमर्शस्य सद्यःसिद्धित्व-
 प्रत्यायनम् ।
 ६७ सप्तषष्टितम्यां विमर्शलक्षणगुरुकटाक्षाधीन-
 त्वप्रस्थापनम् ।
 ६८ अष्टषष्टितम्यामुक्तार्थस्य सर्वदर्शनसारत्वप्र-
 तिपादनम् ।

- ६९ एकोनसप्ततितम्यां तन्त्रवित्तस्य संग्रहणो-
पन्यासः ।
७० सप्ततितम्यां व्यासादियोगिनाम् अमुत्र श्र-
द्धैकशरणत्वप्रकाशनम् ।
७१ अन्त्यायां तन्त्रकृतः तन्त्रोपदेशहेतुः प्रयोगः,
इति तन्त्रार्थतत्त्वतात्पर्यार्थः ।

अथ ग्रन्थार्थो व्याख्यायते ।

श्रीमदनुत्तराद्वैतसिद्धिहेतोः द्वैतप्रयाससतत्त्व-
प्रत्यूहव्यपोहदक्षो दैशिकेन्द्रभट्टारकः स्वातन्त्र्य-
मनुसन्दधानः तन्त्रकृत् तन्त्रोपन्यासं प्रति उपो-
द्घातम् उद्घाटयति

णामि गुणा णिंचसुध

गुरुणो चनेणे महापआसस ।

गन्थै महत्थमञ्जरि

मिमिणं सुरहिं महेसराणन्दः॥१॥

नत्वा नित्यविशुद्धौ
 गुरोश्चरणौ महाप्रकाशस्य ।
 ग्रथ्णाति महार्थमञ्जरी-
 मिमां सुरभिं महेश्वरानन्दः ॥१॥

इह खलु सर्वस्यापि जनस्य उपास्यतया का-
 चित् देवता अस्त्येव, इति एतावति तावत् न
 विप्रतिपत्तिः, केवलं तस्या नामरूपादिव्यपदेश-
 मात्रवैषम्यं यावद्युक्तिपर्यालोचनायां स्वात्मसंवि-
 त्स्फुरत्तामात्रस्वभावा इति 'प्रकाश एव विश्वस्य
 उपास्यदेवता' इति आपतितम् तस्य महत्त्वं
 'सा स्फुरत्ता' इत्यादिप्रत्यभिज्ञोक्तनीत्या सर्व-
 संकल्पोल्लङ्घितया स्फुरत्तैकस्वरूपत्वम् । स च
 गुरुः—गृणाति प्रकाशयति विश्वव्यवहारमिति
 गुरुः इति निरुक्त्या सर्वानुग्राहकः, तादृक्प्र-
 काशव्यतिरेके विश्वस्य अन्धबधिरत्वादिप्रायत्वा-
 पत्तेः, स च पर्यन्ततः परशिवभट्टारकापरपर्या-

यत्वात् आत्मरूपो महान्प्रमाता । यदाह शिव-
सूत्रेषु

‘गुरुरूपायः’ (२-६)

इति । तस्य चरणौ ज्ञानक्रियालक्षणं स्वातन्त्र्यं,
चर्यते गम्यते प्राप्यते बुद्ध्यते भक्ष्यते च
आभ्यां विश्वम् इति हि चरणावित्युच्यते, तौ
नत्वा उत्कर्षकस्य आरूढतया विमृश्य, वाङ्मनः-
कायानां, तदेकविषयीकरणलक्षणप्रह्वीभावो हि
नमनं महाप्रकाशत्वं च परमेश्वरस्य महान् उ-
त्कर्षः, तं प्रति तदुपासकस्य प्रह्वीभावश्च इति
द्वितयमपि चोक्तम् । अत एव नत्वा इति परमे-
श्वरप्रणामिकयोत्तरकालं ‘महेश्वरानन्द’ इत्यु-
क्तम् । स च महेश्वरानन्दो महार्थमञ्जरीं ग्रन्था-
ति-ग्रन्थसंदर्भद्वारा लोकम् अनुभावयतीत्यर्थः ।
मञ्जर्यपि हि पृथक् पुष्पभेदप्रतिभासेऽपि एका-
कारेण अनुभूयते, ग्रन्थनं च पुष्पादेरपि अनाया-
सग्रहणोपायतया प्रसिद्धं, सा च सुरभिः-सर्वा-

भिलषणीयप्रकर्षरूपसौरभ्यरसस्पृहत्वात्, अनेन
च विश्वस्य भोगमोक्षदतया अवस्थापनात् वक्ष्यमा-
णस्य विमर्शोपायस्य औचित्यम् उन्मील्यते ॥१॥

अथ तन्नप्रतिपाद्यमर्थं तत्परिज्ञानस्य प्रयोज-
नतया अन्वेष्यतां च अभिदधानः तन्नकृत् तत्रैव
आवृत्त्या तत्प्रयोजनम् आत्मविमर्शस्वरूपम् अ-
भ्युपेयतया उपपादयति

वट्टण्डु महापआसो

विमरिसवित्सुरिवंहा णिंचलंजोऊ ।

संणाविद्योस णिंधमेल-

पअत्ताइ जंथ संथाइ ॥ २ ॥

वर्धतां महाप्रकाशो

विमर्शविस्फुरितनिश्चलोद्योतः ।

संज्ञाविशेषनिर्णयमात्र-

प्रवृत्तानि यत्र शास्त्राणि ॥ २ ॥

अत्र योऽयं महाप्रकाशस्तत्तत्प्रमातृप्रकाशवि-
शेषाधीनतया प्रकाशमानतायाः स्वभावमात्राद्वा
विशेषात् स्वरूपनिष्कर्षे क्रियमाणे, तत्

‘तदुपायतया ज्ञानं बहिरन्तः प्रकाशते ।

ज्ञानादृते नार्थसत्ता ज्ञानरूपं ततो जगत् ॥

न हि ज्ञानादृते भावाः केनचिद्विषयीकृताः ।

ज्ञानं तदात्मतायातमेतस्मादवसीयते ॥’

इति श्रीदेविकाक्रमस्थित्या प्रकाशैकस्वभावः षड्विं-
शत्तत्त्वसपिण्डात्मा प्रत्येकतत्त्वपर्यालोचनेऽपि अ-
नन्तप्रकारो विश्वविलासः, स वर्धताम् उपर्युपरि
स्फुरत्ताम् अनुभवतु । अयमेव महान् उपायो
विमर्शस्य इति यावत् । ननु शून्यमात्रस्वभा-
वेन मिथ्यात्वमात्रानुप्राणितव्यवहारेण वा विश्व-
वैचित्र्येण उपायभूतेन अपरमार्थभूतेन परमा-
र्थभूतस्वात्मरूपविमर्शलाभ इत्येतदनालोचितोत्कर्ष-
काष्ठातत्प्राप्तिरिति माध्यमिकानिर्वचनीयत्वादि-
वादमर्यादामाशङ्क्याह ‘निश्चलोद्योत’ इति, स्फुट-
प्रकाशात्मनि प्रपञ्चोद्योते न कस्यचित् मिथ्या-

त्वोपपादकादेश्चावकाश इत्यर्थः । अस्तु एवं,
 तथापि अवघातस्वेदादिवत् अन्यथासिद्धसांनि-
 ध्येन लोकव्यवहारेण कथम् आत्मविमर्शोत्प-
 त्तिरित्याशंक्याह 'विमर्शविच्छुरित' इति, न
 खलु स्वसत्तामात्रेण विश्वस्य आत्मविमर्शं प्रति
 उपायत्वमनेन तथा विमृश्यमानावस्थायामेव,
 तत्र विश्वस्वरूपस्यैव तन्मिथ्यात्वादेः तद्विपर्यये
 च विमृश्यतोद्भावनाय निश्चलोद्योत इत्यस्य
 विमर्शविच्छुरित इत्यनेन सह ऐक्यं ननु
 यदि विश्वव्यवहारस्य किञ्चित् नैयत्यं तदुपपद्ये-
 तापि नाम तस्य उपायत्वं, तच्च न संभवति-
 अद्यापि सिद्धान्तिभिर्द्रव्यगुणादयः षट् इत्यादि
 पृथक् पृथक् विकल्प्यमानत्वात् ?, इत्याशंक्याह
 'संज्ञाविशेषेत्यादि' यत्र हि विश्वविलासात्मनि अर्थे
 कणभक्षादिशास्त्राणि तत्परिभाषानुगुण्येन संज्ञा-
 लक्षणा ये व्यपदेशविशेषास्तन्मात्रोपक्षीणव्यापा-
 राणि, न पुनः प्रत्यक्षादिप्रमाणोपगृह्यमाणपृथि-
 व्यादिपरम्परापरिस्पन्दापलापप्रगल्भानि इति

आद्यो वाक्यार्थः । द्वितीये तु योऽयं महाप्रकाश उक्तलक्षणः, अनवच्छिन्नप्रमाता यद्विमर्शः पुरुषार्थतया अवस्थापयिष्यते, स वर्धतां — मायीयमलोपलेपसंस्कारोच्छेदपर्यन्तमुल्लसतु, सा च वृद्धिः न कैवल्येन, किं तर्हि एवमहं लौकिकः कश्चित् प्रमाता इति प्रत्यभिज्ञानात्मा यो विमर्शः तेन यत् विच्छुरणं विशेषतोऽन्यप्रकाशवैलक्षणेन लौकिकसंबन्धस्वभावातिक्रान्त्या तादात्म्यपर्यवसायित्वद्योतकोऽप्रश्लेषः तद्वत्तया निश्चलो निर्गतोपाधिकलङ्घः, उद्योतः स्फुरत्ता यस्य, तादृशतया वर्धताम् इत्यर्थः । ननु विमृष्टव्यस्य आत्मस्वरूपस्य व्यपदेशनैयत्याभावात् तद्विमर्शं प्रति असद्भावपर्यवसायी कश्चित् हृदयंगमीभावः स्यात्?, इत्याशङ्क्याह — ‘संज्ञाविशेषेत्यादि’ यत्र परप्रमातृविषये व्यवह्रियमाणानि सर्वाण्यपि शास्त्राणि शिव-विष्णु-ब्रह्म-इत्यादिव्यपदेशमात्रव्यापृतानि, न पुनः स्वस्वभावात्यन्तभेदोपपादनप्रवीणानि भवन्ति । अत्रायमाशयः —

ग्राह्यग्रहणवेलायामिन्द्रियादिप्रणालिकया विश्वप्र-
तिष्ठाभूमिः 'अकृत्रिमः प्रमाता कश्चित् विम्रष्टा'
इति पारम्पर्यात् आपतितम्, तद्वारेणैव पारमा-
र्थिकप्रमातृलाभ इह उपदिश्यते ॥ २ ॥

ननु उक्तयुक्त्या विम्रष्टव्यः कश्चित् कर्तृत्व-
विशेषः कुलालादिवत् न कुत्रचित् अपरोक्ष उप-
लभ्यते, अनुमेयत्वादौ तु तत्तत्प्रमाणाधीना वस्तु-
स्थितिरितिस्थित्या तादृक् किञ्चित् प्रमाणं
वक्तव्यम्, तदनुक्तौ तु तस्य असत्कल्पत्वापत्तिः?,
इत्याशङ्क्याह

अंणा खु वीसमूलं

तत्थ प्रमाणं ण कोवि अथेई ।

कःस व होइ पिवासा

गंगासुत्तै णिमग्रस्स ॥ ३ ॥

आत्मा खलु विश्वमूलं

तत्र प्रमाणं न कोऽपि अर्थयते ।

कस्य वा भवति पिपासा गंगास्रोतसि निमग्नस्य ॥ ३ ॥

इह आत्मैव प्रकाशस्वभावत्वात् विश्वव्यवहारे
निबन्धनं 'मम अवभासते, मया अवलोक्यते'
इति प्रमातृप्रकाशोपश्लेषेणैव स्तम्भकुम्भादीनां
प्रकाशमानत्वात्, तद्व्यतिरेके च तेषां स्तम्भ एव
कुम्भः, कुम्भ एव स्तम्भ इति तयोरन्योन्यं स्वल-
क्षणापहारोपक्रमेण कस्यचित् विनियन्तृत्वम् इति
स्तम्भस्वरूपेण किं भवतु, अस्तम्भो वा इति
सन्देहो वा, तस्यापि असंभवो वा इति सर्वथा
तूष्णींभाव एव स्वभावः स्यात्, यदि च स्तम्भा-
दिरूपतैव तेषां प्रकाशमानत्वं न पुनः प्रमातृ-
प्रकाशानुग्रहात्मा कश्चित् अतिशयः, तर्हि सर्वे-
षामपि तथा प्रकाशेरन् न वा कस्यचिदपि इति
प्रमातृणां व्यवहारोच्छेदप्रसंगः । किं च स्तम्भ-
कुम्भाद्यात्मनो विश्वस्य स्वात्मनैव प्रकाशमयता-
ङ्गीकारे सर्वस्यापि प्रमातृवर्गस्य सार्वज्ञ्यम् अत्य-

न्ताज्ञत्वं वा प्रसज्येत नियामकाभावात्, तस्मा-
दात्मनो जगद्व्यवहारप्रयोजनमनिच्छतापि अङ्गी-
कार्यम्, प्रयोज्यप्रयोजकभावश्च पर्यन्ततोऽनयो-
स्तादात्म्यमेव पर्यवसायिष्यति, इति — आत्मप्र-
काशमयोऽयं विश्वत्र वेद्यवर्गोल्लास इत्यापतितम् ।
यदुक्तं श्रीप्रत्यभिज्ञायां

‘ प्राग्विवर्तोऽप्रकाशः स्यात्प्रकाशात्मतया विना ।

न च प्रकाशो भिन्नः स्यादात्मार्थस्य प्रकाशता ॥’

इति । खलु अविप्रतिपत्तौ, एवंस्थिते तत्रैव आ-
त्मनि इदमेतादृक् इति वस्तुव्यवस्थापकत्वलक्ष-
णस्वभावविशेषं प्रमाणं प्रति पण्डितस्य पामरस्य
वा न कस्यचित् अपेक्षा उत्पद्यते — प्रमातृप्रका-
शादिव्यतिरेकात्, प्रत्युत तेनैव व्यवस्थाप्यमान-
त्वाच्च प्रमाणस्य, प्रमाणं हि नाम अभिनवोदयः
स्वभावविशेषः, सोऽपि स्वभावोऽभिनवोदय इत्यु-
क्तत्वात्, नवनवोदयश्च तस्य तत्तद्देशकालोप-
श्लेषावच्छिद्यमानान्योन्यविलक्षणप्रमेयद्वारोपा-

रूढः कश्चित् विशेषः, न पुनः स्वाभाविको धर्म इति अवधारिताखिलविकल्पविक्षोभक्षुभिताब्धिकल्पम् एकस्वभावमात्मतत्त्वं प्रति प्रत्यक्षस्य व्यापार एव न उपपद्यते इत्यर्थः, न कोऽप्यर्थयते इति आत्मनि प्रमाणमिच्छन् आत्मा स्यात् न वा, यदि अनात्मा जडवर्गः तत्प्रमाणापेक्षैव नोपपद्यते । आत्मैव चेत् ? तर्हि स्वस्मिन् स्वयमेव प्रमाणम् अपेक्षते इति आपतेत । उक्तमर्थं तद्दृष्ट्वा प्रतिपादयति 'कस्य वेत्यादि' गाङ्गो हि प्रवाहः शैत्यप्रसादाद्यनेकगुणोत्कर्षात् अन्तर्बहिस्तापापहारे प्रवीणो भवति ॥ ३ ॥

ननु स्तम्भकुम्भादिवत् आत्मनः प्रकाशो न कदाचिदपि स्फुटतया उपलभ्यते, अस्फुटे च अर्थे प्रमाणव्यापारेणैव अवतारितव्यम् ?, इत्याशङ्क्याह

जं जाणन्ति जना अभि
 जनहारीअभि जं विजाणन्ति ।
 जंसं चिअ जोक्कारो
 सो कःस पुटो न होइ कुलनाहो ॥४॥

यं जानन्ति जडा अपि
 जलहार्योऽपि यं विजानन्ति ।
 यस्यैव नमस्कारः
 स कस्य स्फुटो न भवति कुलनाथः
 ॥ ४ ॥

यं जडा आभीरादयोऽपि जानन्ति, जलहा-
 रीप्रभृतयोऽपि अवबुध्यन्ते, सर्वेषामपि 'स्थूलोऽहं,
 संपन्नोऽहम्' इत्यादेः स्वात्मस्फुरणस्य स्फुटमेव
 उपलभ्यमानत्वात् । यच्छ्रुतिः

उतैनं गोपा अदृशन्नुतैनमुदहार्यः ।

इति, विमर्शप्राधान्यात् जलहारीज्ञानं प्रति वैशि-

ष्ट्यमुक्तम् । ज्ञानशक्त्येव प्रमातृणां क्रियाशक्त्या-
प्ययं क्रोडीक्रियते इत्याह 'यस्यैव नमस्कार'
इति, जडजलहार्यादयोऽपि जीववर्गः तत्तत्फल-
कामनया तत्र तत्र नमस्कुर्वाणो दृश्यते, स सर्वो-
ऽपि नमस्कारो यत्संबन्धेनैव भवति । यच्छ्रुतिः

‘यस्मै नमस्तच्छिरः’

इति । सर्वस्यापि स्वात्मैव देवता इति अग्रतो
भविष्यति, उक्तरूपश्च परमेश्वरः कुलस्य देहाक्षभु-
वनादेः विश्वविलासस्य तादात्म्यपर्यवसायितया
सृष्ट्यादिभासको भवन् कस्य पदार्थस्य स्फुटो न
भवति, यदि कश्चित् उच्येत स एव स्वभावतो
न स्यात् इत्यर्थः, तस्मात् सर्वाहंभावस्वभावं
परमेश्वरं प्रति अस्फुटत्वशंकायां न कश्चित् अव-
काश इति ॥ ४ ॥

एवं सामान्यतः प्रमाणानुपयोगम् आत्मनि
उपपाद्य विशेषतोऽपि उपपादयन् आगमे कंचि-
दनुग्रहं दर्शयति

ओमिणं पञ्चखं
 ओमिणं हंमुहं च अणुमाणं ।
 आअमदीवालोयोऊ
 तस्स पआसेद किं माहंपम् ॥५॥

अवच्छिन्नं प्रत्यक्षं
 अवच्छिन्नं तन्मुखं च अनुमानम् ।
 आगमदीपालोकः
 तस्य प्रकाशयति किमपि माहात्म्यम्
 ॥ ६ ॥

ग्राह्यार्थसंनिकर्ष एव प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यात्
 अत्यन्तम् एतत् संकुचितम्, अनुमानं च व्या-
 प्त्युपलम्भसापेक्षत्वात् व्याप्त्युपलम्भस्य च प्रत्य-
 क्षमूलत्वात् अवच्छिन्नमेव, एवं च अवच्छि-
 न्नानां प्रमाणानाम् अनवच्छिन्ने प्रवृत्तिरिति
 महतीमनौचित्यकक्ष्याम् अवतरति इति प्रागपि

उक्तम् । आगमस्तु यदि आप्तमात्रवाक्यत्वात्
 प्रामाण्यमर्हति, तर्हि तस्याग्निः कीदृक् ? इति चि-
 न्तायाम् — अन्यस्मात् आप्तात्, तस्यापि अन्य-
 स्मात् इति मूलक्षतिकारिण्यनवस्था, इति अप्रा-
 माण्यमेव माणिक्यपरीक्षावत्, त्रिचतुरक्ष्यावि-
 श्रान्तौ तु सैव संकोचाय कल्पते, यदि पुनर्
 ‘ अनवच्छिन्नप्रकाशात्मकमाहेश्वरविमर्शपरमार्थ ’
 इति आचार्याभिनवगुप्तेः स्थित्या परप्रमातृवि-
 मर्शशक्तिमयतया अयम् अङ्गीक्रियते, तदानीम्
 असौ तस्य स्वभावभूते प्रकाशे दीपोल्लेख इव तमः-
 स्थगितस्तम्भकुम्भादौ अभिव्यञ्जकतया कंचित्
 चमत्कारम् उपजनयति, तत्र यथा दीपालोके
 ध्वान्तगर्भवर्तिनां स्तम्भादीनाम् आरोहपरिणा-
 हादिस्वभाव उन्मील्यते, तद्वत् अस्यापि स्वा-
 त्मनो यन्माहात्म्यम् — अनवच्छिन्नप्रकाशस्वभा-
 वत्वं स्वव्यतिरिक्ताशेषभुवनाक्षाद्यनुप्राणनक्षमत्वं

तत् किमपि अलौकिकं तत्त्वम् आगमेन उन्मी-
ल्यते ॥ ५ ॥

ननु प्रमाणपथातिक्रान्तं चेत् इदमात्मतत्त्वं,
तत्सर्वोऽपि जनः तद्विमर्शं प्रति अधिकारी, न
कश्चित् वा स्यात् — अप्रमितत्वाविशेषात् ?, इत्या-
शङ्क्य, नात्र कश्चिदधिकारिविभागक्लेश इत्याह

आणं निरूपणिंजो

वइरिंको कोवि अंपणो भावो ।

अंपविमुहाणं ताणं

अहिहारिविवहविंभमो होउ ॥ ६ ॥

येषां निरूपणीयो

व्यतिरिक्तः कोऽपि आत्मनो भावः।

आत्मविमुखानां तेषाम्

अधिकारिविभागविभ्रमो भवतु

॥ ६ ॥

येषां पुंसां स्वात्मरूपात् परमेश्वरात् व्यतिरिक्तो ज्योतिष्टोमादिः पदार्थो निरूपणीयो विभावनीयो भवति, तेषाम् अन्यपदार्थोन्मुख्याविनाभूतात् आत्मवैमुख्यादेव हेतोः अयम् अत्र अधिकारी न तु अयम्—इति विभ्रमो विशिष्टो भ्रमः विलासरूपत्वाच्चाप्रामाणिको व्यवहारः संभवतु, ‘अतिसर्गे लोट्’ ततश्च तेषाम् उपालम्भः कियताम् ऊह्यते । तदुक्तमाचार्याभिनवगुप्तपादैः

‘आत्मानमनभिज्ञाय विवेक्तुं योऽन्यदिच्छति ।

तेन भौतेन किं वाच्यं प्रश्नेऽस्मिन्को भवानिति ॥’

येषां पुनः स्वात्मन एव भावः स्वातन्त्र्यस्वभावः कश्चित् अतिशयितो धर्मो विमृष्टतया अवतिष्ठते तेषामात्मौन्मुख्यशालिनां न कदाचिदपि अयमधिकारिविभागः ॥ ६ ॥

ननु प्रमाणाधिकारिविभागाद्यनुपयोगेऽपि विधिनिषेधयोरेव वैयर्थ्यं स्यात् विषयाद्यभावात् ? इत्याशङ्क्य तयोः स्वरूपम् उन्मीलयति

जंथ रुई तंथ विही
 जंथ ईमा णंथि तंथ अ णियेहो ।
 इमयं ह्याणं च्छिवओ
 हिअइक्ष्य मात्रि साथाणं ॥ ७ ॥

यत्र रुचिस्तत्र विधि-
 र्यत्र च नास्ति तत्र च निषेधः ।
 इत्यस्माकं विवेको
 हृदयपरिस्पन्दमात्रशास्त्राणाम् ॥ ७ ॥

यदेतत् अस्ति इति ज्ञानलक्षणो विधिः
 नास्ति इति ज्ञानस्वभावो निषेधश्चोदनार्थः,
 तत्र सन्ध्योपासनादौ विधिः कलञ्जभक्षणादौ
 निषेधश्च इति उच्यते । तत्र इदम् आलोचनी-
 यम्, — अनुष्ठातुः प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनतया वि-
 धिनिषेधयोर्व्यापारः, ‘अज्ञातज्ञापकत्वे सति अप्र-
 वृत्तप्रवर्तको विधिः’ इत्युक्तत्वात् । तत्र किं

तज्ज्ञानमात्रेण प्रवर्तते उत स्वेच्छानुगुण्यात्,
यदि ज्ञानमात्रेण सन्ध्यानुपासकः कलञ्जभक्षको
वा न कश्चित् आलोकेत, यदि तु स्वेच्छानुगु-
ण्यात् तदनुमातृणां रुचिमेव विधिनिषेधौ अनु-
वर्तते इति अर्थो भवति ततश्च तेषां सन्ध्यो-
पासनादौ यत्र रुचिस्तत्र विधिः यत्र वा कल-
ञ्जभक्षणादौ न रुचिस्तत्र निषेधः इति अनया
भङ्ग्या सन्ध्योपासनादावेव अरुचिश्चेत् तत्र
निषेधः कलञ्जभक्षणदावेव चेत् रुचिस्तत्र च
विधिः, इति अर्थतत्त्वनिश्चयः स्यात् इत्यक्र-
मेण अस्माकं परमेश्वरविमर्शपर्यायपूर्णाहंभावभू-
षितानां विवेको विधिनिषेधयोस्तात्पर्यतो नि-
ष्कर्षः । एतादृशे च तत्त्वनिश्चये तदेव नः
शास्त्रं—यत् सर्वसंवित्संघट्टात्मनः स्वहृदयस्य प-
रितः पृथिव्यादितत्त्वपरंपराक्रोडीकारप्रावीण्येन
स्पन्दः परामर्शात्मा चमत्कारः, पारमेश्वरः परा-

पं० ४ ग० पु० तदनुमातृणां रुचिरेवेति, अनुवर्तते इति पाठः ।

पं० १० क० पु० इत्युक्तक्रमेणेति पाठः ।

मर्श एव हि आगम इति प्रागपि अवोचाम ।
तदनुमातृणाम् इच्छाशक्तिरेव प्रवृत्तिनिवृत्तौ-
न्मुख्यात् विधिनिषेध इति व्यपदेशभेदम् अनु-
भवति इति यावत् । यदुक्तं संविप्रकाशे

‘त्यागः शक्यक्रियो यस्य स हेय इति निश्चयः ।
त्यक्तं न शक्यते यच्च तदुपादेयमित्यपि ॥’

इति । मया च उक्तं संविदुल्लासे

‘प्रामाणिकी विधिनिषेधकथा यदि स्यात्
पर्यन्ततः परम एव शिवः प्रमाणम् ।
सर्वान्तरः स खलु तत्र विधिं निषेधे
कर्तुं क्षमेत विहिते च विमुनिषेधम् ॥’

इति । श्रीकालिकामतेऽपि

‘पतन्ति जन्तवो येन कर्मणा नरके ध्रुवम् ।
उत्पतन्ति च तेनैव त्रिकालज्ञा भवन्ति च ॥’

इति । एतदाशयेनैव श्रीज्ञानेन्दुकौमुद्याम्

‘मनो यत्रैव विश्रान्त्या पूर्णभावमुपाश्रुते ।
अतः परं हि किं नाम शुभं क्षेत्रं भविष्यति ॥’

इति । एतेन

‘अप्रबुद्धमतीनां हि एता बालविभीषिकाः ।
मातृमोदकवत्सर्वं प्रवृत्त्यर्थमुदाहृतम् ॥’

इति विज्ञानभैरवांशो व्याख्यातः ॥ ७ ॥

ननु विधिनिषेधाधीना हि लोकयात्रा तयोश्च
स्वेच्छामात्रजीवितत्वे तस्यां न किञ्चित् रूपम्
इत्युक्तं स्यात् सैव संसार इत्युच्यते, तदुल्लङ्घने
च न पुरुषार्थः, तत्प्रयोजनतया प्रवृत्तं च एतत्तन्त्रं
काकदन्तपरीक्षाप्रायताम् उपपद्यते इत्याशङ्क्याह

पंजालोअणविमुहे

वंथसहावंसअंपणो हिअए ।

संकाविसवेएणे वि

संसारभयेण मुह्यहे लोओ ॥८॥

पर्यालोचनविमुखे

वस्तुस्वभावस्यात्मनो हृदये ।

शङ्करविषवेगेन इव

संसारभयेन मुह्यते लोकः ॥८॥

योऽयं लोको दृश्यवर्गविलक्षणो द्रष्टृत्वधर्मा-
तत एव परमेश्वरवत् आत्मनो विश्वशरीरत्वपञ्च-
कृत्यकारित्वाद्यैश्वर्ययोगेऽपि पशुत्वाभिमानी मा-
तृवर्गः, स्वस्य यत् हृदयम् इच्छाज्ञानक्रियात्म-
कशक्तित्रयमेलापरूपम् अन्तस्तत्त्वं तत् परामर्शं
प्रति औदासीन्यम् अवलम्बते, अत एव संसा-
रात् जननमरणरूपात् लोकयात्राव्यवहारात्
विभ्यति ।

१ पर्यालोचनमत्रापरिणामिनी चितिशक्तिः, सैव च त्रिगुणातीत-
शुद्धसत्त्वात्मकबुद्धितत्त्वरूपं हृदयमुच्यते । तथा च योगसूत्रम् । 'प्रका-
शक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकं भोगापवर्गार्थं दृश्यम्' इति । अपरि-
णामित्वमपवर्गार्थं परिणामिनी तु सैव भोगार्थं प्रकृतिरित्युच्यते इत्यत-
उक्तं विमुखेत्यादि, तथा च सूत्रम् 'स्वस्वामिशक्तयोः स्वरूपोपलब्धि-
हेतुः संयोगः' 'तस्य हेतुरविद्या' इति च । 'तदभावात्संयोगाभावो
हानं तद्गुणैः कैवल्यम्' इति च ।

‘द्वितीयात् वै भयं भवति’

इति उपनिषत्प्रक्रियया भेदप्रथोपारूढं चाकित्यम् उद्वहन् मुह्यति, आत्मनः पारमैश्वर्यावस्थामनादृत्य तत्प्रमोषात् अन्तः संक्लिश्यते, यथा सर्पदंशाभावेऽपि विषावेशशंकाशाली स्वस्य मनसि सर्पभ्रमदायिनो रज्ज्वादेः पदार्थस्य वस्तुभूतस्वभावपर्यालोचनानपेक्षायां तात्त्विकसर्पदंशवत् मूर्छामरणादिजनितव्यथाम् उपगच्छते तद्वत्, यदा पुनः स एव लोकः स्वहृदयस्य वास्तवं स्वभावं पर्यालोचयितुम् उन्मुखीभवति तदा न कश्चित्संसारशब्दः सार्थतया उपलभ्यते – स्वविजृम्भात्मतयैव अस्य विमृश्यमानत्वात् । तथा च उक्तम् आचार्याभिनवगुप्तपादैः

‘स्वतन्त्रः स्वच्छात्मा स्फुरति सततं चेतसि शिवः

पराशक्तिश्चैवं करणसरणिप्रान्तमुदिता ।

२ यदा तु पर्यालोचनं संमुखीभवति तदा स्थूलसूक्ष्मपररूपबाह्याभ्यन्तरान्तराः क्रियाज्ञानेच्छार्थावभासाः स्वात्मैवेति निश्चये सति भयशङ्कैव नास्तीति । तथा चोक्तम्

‘आत्मज्ञो न कुतश्चन विभेति सर्वं हि तस्य निजरूपम् ।’

इति ।

तदा भोगैकात्म स्फुरति च समस्तं जगदिदं
न जाने कुत्रायं ध्वनिरनुपतेत्संसृतिरिति ॥'

इति ॥ ८ ॥

ननु स्वात्मनो विमर्शमयः कश्चित् विशेषः
संसाराद्यशेषक्लेशोपशमनसामार्थ्यशालितया उ-
न्मीलितः, स च तस्य स्फुरणस्वभावस्य स्फुटी-
करणमेव अवधार्यते न च तत्र अस्फुटत्वशंकापि
अवतरितुम् अर्हति—अत्यन्तस्फुटतया उपपादि-
तत्वात्, यतः प्रमाणप्रमेयव्यवहारविकल्पस्य
अनुपयोगः प्रवितत्य व्याख्यात इत्याशङ्क्याह

**माणिक्यपवेऊ वि
णिऊलिऊं णियमऊहलेहाए ।**

३ पररूपान्तराभासे च प्रमाणं यथा

'न च युक्तं स्मृतेर्भेदे स्वर्यमाणस्य भासनम् ।

तेनैक्यं भिन्नकालानां संविदां वेदितैष सः ॥'

इत्यनेन स्मृत्यादौ प्रमातृरूपचेतनघटादिरूपजडरूपार्थावभासोऽस्त्येवेति
नियमितम् । यदुक्तमनेनैव

'एवं स्मृतौ विकल्पे वाप्यपोहनपरायणे ।

ज्ञाने वाप्यन्तराभासः स्थित एवेति निश्चितम् ॥'

इति ।

पडिहाइ लोइआण्णं
अह्यन्तफुडोबि अफुडो अंपा ॥९॥

माणिक्यप्रवेक इव
निचोलितो निजमयूखलेखया ।
प्रतिभाति लौकिकाना-
मत्यन्तस्फुटोऽपि अस्फुट आत्मा
॥ ९ ॥

आत्मरूपो हि परमेश्वरः प्रकाशोत्कर्षत्वात्
अशेषभुवनव्यापनक्षमत्वाच्च विश्वविकल्पकल्पना-
मयीमर्चिःप्ररोहपरम्पराम् उपर्युपरि उन्मीलयन्

‘ तत्सृष्ट्वा तदेव अनुप्राविशत् ’

इति उपनिषत्प्रक्रियया तथैव च निचोलितः कञ्चु-
कितप्रायो नित्यम् आस्ते । तत्र लौकिकानां
प्रमेयतयालोक्यमाने विश्वस्मिन् व्यवहर्तृणां प्रमा-
तृणाम्

‘अत्यन्तस्वच्छता यावत्स्वीकृत्यानवभासनम् ।’

इति तन्त्रालोकस्थित्या प्राकट्योद्रेककक्ष्यारूढतया विम्रष्टव्योऽपि असौ मध्याह्नमार्तण्डमण्डलन्यायेन तत्तद्रश्मिपरम्परास्फुरणप्राचुर्येण रश्मिवत् गुणसाधर्म्यात् अप्राकट्यावस्थाम् अधितिष्ठति, यथा त्रासादिराहित्यात् अत्यन्तस्वच्छो माणिक्योपलखण्डः स्फुरदुरुमरीचिमञ्जरीपर्यन्ततयैव माणिक्यवत् उत्कृष्टम् इति न अध्यवसितुं शक्यते, तद्वत् आत्मनोऽपि स्वशक्तितिरोहितत्वादेव अस्फुटत्वशंका, एवम् उभयस्वभावतायामेव अस्य विश्वव्यवहारौचित्यम् ॥ ९ ॥

ननु स्फुटत्वमस्फुटत्वं च एतत् अन्योन्यं विरुद्धम् एतद्धर्मद्वयं कथं नाम संगच्छते इत्याशंक्य तादृशः कश्चिद्विमर्श आम्नायते यद्वत्तया च अस्य परामर्शः पुरुषार्थतया पर्यवस्यति इति उपपादयति

उद्यो जलई पआसो

लोआलोअस्स मङ्गलपडीवो ।

विमरिसदसामुहाण

तद्वह्य मलालितल्लनिच्छथो ॥१०॥

ऊर्ध्वो ज्वलति प्रकाशो

लोकालोकस्य मङ्गलप्रदीपः ।

विमर्शदशामुखेन

दह्यते मलालितैलनिष्यन्दः ॥१०॥

यो 'ममेदं, जानामि, मम स्फुरति' इति
अशेषव्यवहारानुस्यूतः प्रकाशरूपोऽर्थः स खलु
लोक्यमानस्य भावराशेरलोक्यमानस्य खपुष्पादे-
रभावजातस्य च प्रदीपवत् प्रकाशतया अनुभूयते,
स तादृक्प्रकाशाभावेन विश्वस्य अन्धतमसत्वाप-
त्तिरिति प्रागपि अवोचाम, अत एव हि असौ
मङ्गलतया उपन्यस्तः, इदमेव हि तन्महन्मङ्गलं-
यत् स्तम्भकुम्भादीनाम् अन्योन्यस्वभावपरिहा-

रशंकां निःस्वभावत्वसंभावनां व्यपोह्य तेषां तथा-
भावत्वेन अवस्थापनम् । स च ऊर्ध्वः—स्वयंप्रका-
शतया प्रकाश्यवर्गोत्तीर्णो भवन् ज्वलति संप्र-
तिपत्त्या स्फुरति, तथा विमर्शाख्य इति यः
कश्चित् स्वभावतया स्वीकर्तव्यः, अन्यथा दर्प-
णादिप्रकाशवत् अस्य जाड्यकक्ष्यानुप्रवेशप्रसंगः।
उक्तं च प्रत्यभिज्ञायाम्

‘प्रकाशोऽर्थोपरक्तोऽपि स्फटिकादिजडोपमः ।’

इति । तस्य च विमर्शस्य या दशा—स्फुरत्ताव-
स्था, तस्या सुखेन—औन्मुख्ययोगेन, मला-
नाम्—आणवकर्ममायीयानाम्, आलिः—पार-
म्पर्यात्मा संचयः, प्रकाशेन कर्तृभूतेन, दह्यते—
स्वात्मानुप्रवेशितया स्वीक्रियते, दीपोऽपि एव-
मेव ॥ १० ॥

४ एतदाशयेनैव विरूपाक्षपञ्चाशिकायां निर्णीतमस्ति

‘ज्ञातृज्ञानज्ञेयात्मकमखिलं मद्विमर्शवद्विशिखा ।

दग्ध्वा प्रकाशरूपं शुद्धं भस्मावशेषयति ॥’

इति ।

संमो हिअयपआसो
 भवणस किआअ होइ कंतारो ।
 सोचि अ किआविमस्रो
 स्वंथा खुहिआ अ विंसविंथारो
 ॥ ११ ॥

सन्नेव हृदयप्रकाशो
 भवनक्रियाया भवति कर्ता ।
 सैव च क्रियाविमर्शः
 स्वस्था धुमिता च विश्वविस्तारः
 ॥ ११ ॥

हृदयप्रकाशो हि सर्वस्य अस्ति इति वक्तव्यः,
 असत्त्वे स्वव्याघातप्रसंगात् । यथा उपनिषत्

५ हृदयप्रकाश इति, तथा चोक्तम्

‘सा स्फुरत्ता महासत्ता देशकालाविशेषिणी ।

सैषा सारतया प्रोक्ता हृदयं परमेशितुः ॥’

इति प्रत्यभिज्ञायाम् ।

‘असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेत् ।
अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुः ॥’

इति । तस्मात् स्वात्मरूपो हृदयप्रकाशः सन्नेव,
सन्नित्येतत् प्रकृतितः प्रत्ययतश्च पर्यालोचनीयः,
अस्तेर्धातोः शतरि खलु एवमुपपद्यते, तत्र
शक्यार्थो भवनाख्यक्रियाप्रत्ययांशस्य कर्ता इति
स्वीकार्यः । ततश्च सन्नित्यस्य भवनलक्षणायाः
क्रियायाः कर्ता इत्यर्थो भवति, सैव भवनक्रिया
कर्तृतामयी विमर्श इत्युच्यते, यदा स्वस्मिन्
हृदयप्रकाशस्वरूप एव आत्मनि तिष्ठति, तदा
विमर्शः शुद्धो विमर्श एव इत्येव व्यवह्रियते,

६ तिष्ठतीति, यदुक्तं तन्त्रालोके

‘अन्तःस्थविश्वाभिन्नैकबीजांशविसिद्धता ।
क्षोभोतदिच्छतस्वेच्छाभासनं क्षोभणां विदुः ॥’

इति ।

‘ततस्तदान्तरं ज्ञेयं भिन्नकल्पत्वमृच्छति ।
विश्वबीजादतः सर्वं बाह्यं विम्बं विवत्स्यति ॥’

इति च ।

यदा तु विकल्पोपश्लेषलक्षणं क्षोभम् अनुभवति,
तदा विश्वविस्तारः प्रपञ्चस्फुरणवैचित्र्यात्मा वि-
मर्श इति, तत्र अधिको विशेषणांशः कश्चित्
उत्पद्यते। एवं च प्रकाशस्य विमर्शः स्वभाव
इत्थं स्वीकार्यः ॥ ११ ॥

ननु विश्वव्यवहारो हि बहिर्ग्राह्यार्थतया क-
र्तुम् उच्यमानः कथम् आत्मस्वभावो विमर्शः
स्यात् इत्याशङ्क्याह

पुहवीपरमशिवाणं

पश्चाहारे पआसपरमत्थे ।

जो अअंणोणविसेसो

सोचिअ हिअंअस्स विमारिसंमेसो

॥ १२ ॥

---

७ विकल्पोपश्लेषलक्षणं - स एवाहमित्येवं रूपम्, क्षोभम् - इद-
मित्येवंरूपम् ।

८ विशेषणांशः - समताशिवरूपः ।

पृथिवीपरमशिवयोः

प्रत्याहारे प्रकाशपरमार्थे ।

योऽन्योन्यविशेषः

स एव हृदयस्य विमर्शोन्मेषः

॥ १२ ॥

परमशिवात् उपरि न कर्त्रन्तरस्फुरणं, पृथ्व्या
उपरि न कार्यान्तरोत्पत्तिश्च, यो मध्यवर्ती तत्त्व-
संघातरूपोऽर्थः तस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणोपगृह्यमा-
णस्य पर्यन्ततः प्रकाश एव अनुप्राणनतया स्व-
भाव इति अन्वयव्यतिरेकाभ्याम् अवधार्यते,
ततश्च अन्तः स्वात्मा प्रकाश एव बहिः प्रकाश्य-
प्रपञ्चतया स्फुरति, इत्येतावत् अभ्युपगन्तव्यम् ।

९ विमर्शोन्मेषः - इदमित्येवंरूपः ।

१० प्रकाश एवेति, पृथिव्यादितत्त्वसंघातो हि प्रकाशरूप एवास्ति
न तु विमर्शरूपः इत्यत उक्तं प्रकाश एवेति । अत्र श्लोकद्वयेऽयमाशयः -
हृदयं ताम प्रतिष्ठास्थानत्वमुच्यते, तच्च जडानां चेतनं, तस्यापि प्रकाशा-
त्मत्वमित्युक्तं - प्रकाश एवानुप्राणेति, तस्यापि प्रकाशस्य विमर्शशक्ति-
रित्युक्तं - स च विशेष इति, परमे पदे विश्रान्तस्य विश्वस्य हृदयं विमर्श-
रूपं मन्नात्मकमित्युक्तं द्वितीयसूत्रश्लोके - पृथिवीपरमेति ।

ततश्च षड्विंशतोऽपि तत्त्वानां प्रकाशस्वभावत्वा-
विशेषात् पृथिवी आप इत्यादिरन्योन्यविशेषतो
व्यवहारो न संभवति, व्यवह्रियते च विशेषः
प्रत्यक्षमेव लोकेन, अन्यथा जलस्थलविभागादे-
रर्थक्रियाप्रत्यायनानुपपत्तेः, स च विशेषः स्वहृद-
यगतया विमर्शयुक्त्यैव उत्पद्यते, उत्पत्तिश्च ता-
दात्म्ये पर्यवस्यति यद्यत् अजडं तत् तदेव हि इति
उक्तत्वात् । उन्मेषपदेन एतदाह, स्वात्मविमर्श-
द्रुमस्य पल्लवपुष्पादिप्रायम् एतद्विश्ववैचित्र्यस्फुर-
णमिति ॥ १२ ॥

११ प्रकाशस्वभावत्वादिति । तथा चोक्तं प्रत्यभिज्ञायां

‘तथा हि जडभूतानां प्रतिष्ठा जीवदाश्रयां ।

ज्ञानं क्रिया च भूतानां जीवतां जीवनं परम् ॥’

इति । तथा

‘तदैक्येन विना न स्यात्संविदां लोकपद्धतिः ।

प्रकाशैक्यात्तदेकत्वं मातैकः स इति स्फुटम् ॥

स एव विमृशत्त्वेन नियतेन महेश्वरः ।

विमर्श एव देवस्य शुद्धे ज्ञानक्रिये यतः ॥’

इति ।

१२ पुष्पेति, समनारूपेदन्ताविमर्शरूपं पुष्पम् ।

अथैनं विमर्शमेव द्रढयितुं षड्विंशत्तत्त्वानाम्
अन्योन्यतो विशेषसृष्टिक्रमानुक्रमानुगुण्येन उप-
पादयन् आदौ शिवतत्त्वम् आलोचयति

तह तह दीसंताणं
संत्ति सहंसाण एकसंघट्ठो ।
णिअ हिअय-दुमरुवो
हुइ शिवो णाम परमसंत्स्पन्दो
॥ १३ ॥

तथा तथा दृश्यमानानां
शक्तिसहस्राणामेकसंघट्टः ।
निजहृदयोद्यमरूपो
भवति शिवो नाम परमस्वच्छन्दः
॥ १३ ॥

१३ अनुक्रमानुगुण्येनेति, आवरणक्रमानुकारेण विशेषस्फुटीकारः,
इति भावः ।

१४ संघट्टः - तत्तदनुत्तराद्यसंख्यशक्तीनां संघातरूपः ।

तेन प्रकारेण अनुभूयमानानां शक्तिसहस्राणाम्
एकसंघट्ट ऐक्यम् अनुभवन्नेव सृष्टिसंहाराद्यन्यो-
न्यविरुद्धक्रियायौगपद्यभूमिर्भवति, यश्च 'उद्यमो
भैरवः' (१-५) इति शिवसूत्रस्थित्या स्वहृदयोद्यो-
गस्वभावतया अनुभूयते, यश्च परमस्वच्छन्द इति
प्राग्वर्तं विश्वोत्तीर्ण एव उच्यते, अन्यस्तु विश्वो-
त्तीर्णविश्वमयः परमशिवभट्टारकः पश्चात् प्रकटयि-
ष्यते, एवंविधः शिवो नाम भवति, अयंभावः—
उन्मेषनिमेषात्मनां तत्त्वान्तरदुर्लभेन स्वातन्त्र्येण
चिदाह्लादलक्षणशक्तिद्वितयसामरस्यमात्रक्रोडीक-

१५ योऽयं 'नत्वा नित्यविशुद्धौ' इत्यनेन लोकानुग्रहायै मङ्गला-
चरणपूर्वकं विश्वोत्तीर्ण-विश्वमय-प्रथमपरिस्पन्दारम्भप्रकाशस्वभावनिरदेशः
कृतः तस्य रूपावतारापेक्षया अत्र विशेषार्थोऽपि यथा

‘यद्यमनुत्तरमूर्ति-

निजेच्छया निखिलमपि जगत्स्रष्टुम् ।

पस्पन्दे स स्पन्दः

प्रथमः शिवतत्त्वमुच्यते तज्ज्ञैः ॥’

इति । तदनुसारेण संघट्टपदेन त्रिकोणरूपतापि द्योतिता । तदुक्तं

‘व्यापिनी बिन्दुविलसन्निकोणाकारतां गता ।’

इति । एतदेवाग्रिमश्लोके सूचितम् ‘हृदयत्रिकोण’ इत्यादिना ।

१६ परशिवभट्टारकस्त्वत्र समनारूढोऽनाश्रितसंज्ञकः । यच्च अग्रे
वक्ष्यते ‘स्थूलेष्वपि’ इत्यत्र श्लोके ।

तेच्छाज्ञानाद्युत्तरोत्तरशक्तिपरम्परापरिग्रहौन्मुख्यात् 'स्वशक्तिप्रचयोऽस्य विश्वम्' (३-३०) इति शिवसूत्रस्थित्या विश्वविक्षोभात्मकम् अन्तर्बहिःशक्तिविचित्रवैचित्र्यविजृम्भणोद्भूतोद्भावन-प्रागल्भ्यस्वात्मचैतन्योद्यन्तृतापरिस्पन्दसारः प्रमातृविशेषः परमशिवभट्टारकं इति ॥ १३ ॥

अथ क्रमप्राप्तं शक्तितत्त्वं परामृशति

सोचिअ वीसंमिहतं
णाउं चुं उमुहो होतो ।

..... ॥ १४ ॥

स एव विश्वमीक्षितुं
स्थातुं कर्तुं च उन्मुखो भवन् ।

१७ इत्थं चात्राशयः—यदा बीजानामुद्रेकस्तैरेव योन्याच्छादनं क्रियते, यदा च योन्युद्रेको बीजानामाच्छादनं क्रियते तदा, पीठचक्रावयवव्यूहैः साकारशिवशक्तियुगलकमुत्पद्यते इति ।

शक्तिस्वभावः कथितो

हृदयत्रिकोणमधुमांसलोह्वासः

॥ १४ ॥

य उक्तस्वभावः शिवः स एव शक्तिस्वभावः कथितः, तस्यैव किञ्चिदुच्छूनतायाम् या अवस्था तया शक्तिशब्दव्यपदेश्य इत्यर्थः, तस्य चायं स्वभावः—यद्भृदयरूपेण इच्छाज्ञानक्रियात्मकविश्व-विकल्पपर्यायकाध्वत्रयसामरस्यलक्षणेन नित्यप्रवृत्तचर्वणोत्सवत्वात् अन्तर्मग्नसंविदानन्दस्पन्दसंधुक्षणरूपेण मधुना मांसलम् अत्यन्तवृंहितं परिचारक्रियार्हं महातडाकाम्भः संसारकल्पं 'बहुस्यां प्रजायेय' इत्याम्नायस्थित्या स्वयमेव स्वहृदयोद्यमवमनोपक्रमम् आत्मानमुल्लासमानाह्लादातिशयम् अनुभवति इति ॥ १४ ॥

अथ सदाशिवेश्वरौ पर्यालोचयति

णाणं किअति दोयवि

पहंमुमेसंमि सलुसिवो देवो ।

वीयाए उल्लाहे

वील सो होइ ईसोरो णाम्

॥ १५ ॥

ज्ञानं क्रियेति द्वयोरपि

प्रथमोन्मेषः सदाशिवो देवः ।

द्वितीयाया उल्लेखे

द्वितीयः स भवति ईश्वरो नाम

॥ १६ ॥

ज्ञानं हि नाम अहंभावावभासनात्मा सर्वप्रा-
णिनां स्वयं वेदनसिद्धस्वभावः, क्रिया च कर-
चरणानुबन्धिनी सर्वसाक्षात्कारयोग्या परिस्फु-
रति, तत्र जानामि करोमि इत्यादिवत् जानामि
इत्यादावपि आदर्शावलोकनादिन्यायात् अस्म-
च्छब्दार्थ एव युष्मद्वार्थतया अवभासते इति
अहन्तैव सर्वत्र आत्मतत्त्वम् । यदुक्तं

‘अस्तित्वेषाः क्रियाः सर्वाः कार्यशेषं च कारकम् ।
एकशेषं च वचनं पुरुषश्चोत्तमावधिः ॥’

इति । अहन्तोलेखश्च ज्ञानशब्दार्थः । एवं करो-
षि करोमि इत्यस्यैव च परमार्थक्रियाविज्ञाने
यत् अहंभावानुष्ठा इत्यवधार्यते केवलम् अस्याः
इदंभावे प्राचुर्येण अनुभूयमानतया भेदव्यवहारः ।
एवं ज्ञानं क्रिया इति यौ भावौ तयोर्मध्ये प्रथ-
मस्य ज्ञानस्य उद्वेगे द्वितीयायाश्च अर्थात् अस्फु-
रणत्वरूपेण न्यग्रभावे सति ‘सदाशिवाख्यतत्त्वम्’
इत्याख्यायते,—यदधिष्ठातृतया सदाशिव इत्येव
नाम्ना कश्चित् विष्णुरुद्रादिसाधारण्येन उपपद्यते ।

१८ अस्फुरणत्वरूपेणेति, वाक्कमानुसारेण पश्यन्त्यां क्रियाप्रारम्भस्य
ज्ञानप्राधान्यात् क्रियाया अस्फुरणत्वम्, ततश्च नादप्रारम्भज्ञानावसानत्वं
सदाशिवः—ज्ञानोद्रेकात्, अतश्चेदमप्यायातं—मध्यमायां ज्ञानप्रारम्भस्य
क्रियाप्राधान्यात् ज्ञानास्फुरणत्वं, ततश्च ज्ञानप्रारम्भक्रियावसानत्वमीश्वरः—
क्रियापरिभोगोद्रेकात् । तदुक्तं शिवदृष्टौ

‘..... कदाचिज्ज्ञानशक्तिः ।

सदाशिवत्वमुद्रेकात्कदाचिदैश्वरीं स्थितिम् ॥

क्रियाशक्तिसमाभोगात्..... ।’

इति । एतदेव प्रकाशितं मालिनीनिर्णये परात्रिंशिकायाम् ।

स च देवः ईदृक्शक्त्यौत्कर्ष्यात् क्रियायाश्च अत्य-
न्तापकर्षभावात् क्रीडाव्यवहाराद्यनेकार्थानुसं-
धाने समर्थः, या च तत्र द्वितीया तस्या उल्लेखः
स्फुरणापरपर्याये प्राचुर्ये ज्ञानस्य स्तैमित्ये सति
ईश्वरो नाम इति भावः, 'ईश्वराख्यं तत्त्वम्'
इत्याम्नायते, तदधिष्ठाता च कश्चित् ईश्वर एव
प्रमाता । एतदुक्तं भवति - अहन्तेदन्तालक्षणयो-
र्ज्ञानक्रिययोराद्योद्वेकात् उन्मीलितचित्रन्यायेन
व्यक्ताव्यक्तविश्वमातृतास्वभावं सदाशिवाख्यं
तत्त्वम् । एतद्विपर्ययेण क्रियाशक्त्यौज्ज्वल्ये व्य-
क्ताकारविश्वानुसंधातृरूपम् ईश्वरतत्त्वमिति॥१५॥

अथ शुद्धविद्यामुद्योतयति

णायधरामो अंपा

णेअसहावो यं लोअववहारो ।

एकेरसं सियाडी

जरु गसा सा खु णिंथुसां विंजा

॥ १६ ॥

ज्ञातृत्वधर्मा आत्मा

ज्ञेयस्वभावश्च लोकव्यवहारः ।

एकरसां संस्पृष्टिं

यत्र गतौ सा खलु निस्तुषा विद्या

॥ १६ ॥

ज्ञातृत्वधर्माविभिन्नोऽहंभाव आत्मा परमेश्वरः,
तत्रैव चिच्छक्तिक्रोडीकार्यात्मीयसद्भावा लोक-
व्यवहारस्फुरत्ता परामर्शप्राणस्य प्रपञ्चप्रसरस्य
हानोपादानादिरर्थक्रिया च इत्येतौ द्वावपि अन्यो-
न्यप्रतीतिसामरस्यलक्षणं प्राप्ताविति योऽर्थः सा
निस्तुषा शुद्धा विद्या, सा खलु इति प्रसिद्धयु-
त्कर्षोपपादनम् ॥ १६ ॥

१९ निस्तुषेत्यत्र अयं भावः

‘शिवशक्तिसदाशिवतामीश्वरविद्यामयीं च तत्त्वदशाम् ।’

इत्यत्र भावप्रत्ययेन प्रकृत्यर्थप्रत्ययेन च मायोत्तीर्णमायान्तर्वर्तिविभागद्वयं
बोधितं, तथा च सति

‘तुष इव तण्डुलकणिकामावृणुते प्रकृतिपूर्वकः सर्गः ।

पृथ्वीपर्यन्तोऽयं चैतन्यं देहभावेन ॥’

इत्येवं रूपं यदावरणं तत् तुषशब्देनोक्तं तद्रहिता निस्तुषेति ।

अथ मायाम् उन्मीलयति

एकरसंमि सहीवं

उंभावंत्तीं विअंवसिंपाई ।

मायेति लोअवलणो

परमसुअतस मोहिणी संत्ती

॥ १७ ॥

एकरसे स्वभावे

उद्धावयन्ती विकल्पशिल्पानि ।

मायेति लोकपतेः

परमस्वतन्त्रस्य मोहिनी शक्तिः

॥ १७ ॥

परमेश्वरस्य हि असाधारणो भावो विश्वस्फु-
रत्तात्ममहासत्त्वोल्लासरूपो युक्तिपर्यालोचनात्
एकरसः—स्वसंविदानन्दपरिस्पन्दसौन्दर्यमात्रसा-
रतया, तेन पुनः विकल्पनोल्लंघनौचित्येन भेदवा-

दस्य अपवदिष्यमानत्वात्, एवंस्थितेऽपि तत्रैव
 चैत्र-मैत्र-स्तम्भ इत्यादयो ये विकल्पाः कट-
 कमुकुटाद्याकल्पशिल्पवत् भेदावभासबाहुल्येऽपि
 चारुत्वचमत्कारितया हृदयंगमाः सन्तो वेद्यवि-
 लासाः तानि उपर्युपरि उन्मीलयन्ती, तत एव-
 मपि बन्धविभीषिकया बद्धमिव मुक्त्यभिमानेन
 व्यत्यासयन्ती शक्तिर्माया इत्युच्यते, यतोऽयम्
 ईश्वरः परमस्वतन्त्रः, इयमेव हि तस्य स्वातन्त्र्यो-
 त्कर्षकाष्ठा यत् स्वात्मावभासैकात्मजीवितजाति-
 भेदप्रभेदवैचित्र्योत्पादनप्रावीण्यम्—येन अतिदु-
 र्घटकारी परमेश्वर इत्याद्युद्धोष्यते, अत एव असौ
 लोकपतिः देहाक्षभुवनादेः प्रपञ्चस्य ईश्वरः । मा-
 याव्यतिरेकेण भेदप्रथापारमार्थ्यस्य प्रपञ्चस्य अ-
 भावः, तदभावे च तत्प्रतियोगिकस्य परमेश्वरस्य
 ऐश्वर्यानुपपत्तिरिति न किञ्चिदपि ऊह्येत, तदिदं
 माया नाम, तस्य उत्कृष्टं स्वातन्त्र्यम् । यदुक्तम-
 स्मद्गुरुभिर्मनोऽनुशासनस्तोत्रे

‘स्वातन्त्र्यापरपर्यायमायाजाड्यविलोपनात् ।
विलीय तद्रसीभूतं विश्वानन्दमुपास्महे ॥’

इति ॥ १७ ॥

अथ मायाविभूत्यात्मकं कलादिपञ्चकम् अर्थ-
द्वारा परीक्षते

संवअरो संवणू

पुणो निंचो असंकुअ ।

विपरीदं व महेसो

जाही ता होप्ततिं पंचसतीला

॥ १८ ॥

सर्वकरः सर्वज्ञः

पूर्णो नित्य असंकुचितश्च ।

विपरीत इव महेशो

याभिस्ता भवन्ति पञ्चशक्तयः

॥ १८ ॥

परमेश्वरो हि विश्वस्य कर्ता, ज्ञाता च । तत
एव स्वातन्त्र्यात् पूर्णः स्वात्मवृत्तश्च प्रार्थनीया-
भावात् । स्वव्यतिरिक्तस्य अवच्छेदकस्य कस्यचि-
द्भावस्य असद्भावात् नित्यः—प्राक्प्रध्वंसाभाव-
लङ्घी । तत एव संकोचलक्षणनियन्त्रणाशून्यः ।
तादृशोऽपि सन् असौ याभिः शक्तिभिः निबन्ध-
नीभूताभिः विपरीत इव किञ्चित्कर्तृत्वादिधर्म-
युक्त इत्यवभासते, ताः पञ्च शक्तयो भवन्ति ।
तदुक्तं श्रीक्रमोदये

‘ रागो माया कला विद्या नियतिः काल एव च ।

पञ्चकृत्याश्रयाः सर्वे पाशाश्चेति प्रकीर्तिताः ॥ ’

इति । कला तस्य किञ्चित्कर्तृत्वहेतुः, विद्या
किञ्चिज्ज्ञातृत्वकारणं, रागो विषयेषु अभिष्वङ्गः,
कालो भावाभावानां भासनाभासनक्रमः, नियतिः
मम इदं न मम इदम् इत्यादिनियमहेतुः, एतत्प-
ञ्चकं च आगमेषु स्वरूपावरकत्वात् कञ्चुकम्

पं० ८ क० पु० धर्मयुक्त इवाभासहेतोरिति, ग० पु० अवभास-
हेतुभूता इति पाठः ।

इत्युच्यते । एतदभावे हि पुरुषः परमेश्वरवत् अति-
प्रकटबोधशक्तिः, अन्यथा पाषाणवत् अत्यन्त-
निमग्नैश्वर्यो भवेत् ॥ १८ ॥

अथ पुरुषस्वभावम् उन्मीलयति
जो एस वीसाणांधअ
सेलसो सुधसंविलसंभू ।
वण्णअ परिगमई
तंस दसा कावि पूरुसो होई
॥ १९ ॥

य एष विश्वनाटक-
शैलूषः शुद्धसंविच्छम्भुः ।
वर्णकपरिग्रहमयी
तस्य दशा कापि पुरुषो भवति
॥ १९ ॥

परमेश्वरो हि अहमेव सर्वम् इति वैश्वात्म्यप्र-
थानुभूतिसारचमत्कारोत्तरतया शुद्धां संकोचकल-
ङ्कशंकाशून्यां संविदं स्वातन्त्र्यस्वभावविद्यामयीम्
अनुभवन् अनेनैव हेतुना 'नर्तक आत्मा' (३-९)
इति शिवसूत्रस्थित्या विश्वनाटकस्य शैलूषो नट
इति व्यपदिश्यते । विश्वं च पृथिव्यादिशिवान्तं
तत्त्वसन्दोहात्मकं, स च शंभुः शृङ्गारकरुणादिर-
सास्वादनीयशब्दस्पर्शाद्यनुभवात्मकं शं सुखं प्रे-
क्षकाणामिन्द्रियाणां भवति अस्मात् इति कृत्वा,
तस्य च विश्वनाट्याद्यभिनयोन्मुखस्य भूमिकाव-
लम्बनलक्षणेन अर्थेन या अवस्था सा पुरुषो
भवति 'पुरुष' इति व्यपदेशौचित्यम् अनुभवति
॥ १९ ॥

अथ प्रकृतिं प्रकटयति

णाण-किआ-माआणं

गुणाण सभरअह पहवाणं ।

अविहाआ पंथाय

तत्तपआडिडत्ति संभवी सत्ती

॥ २० ॥

ज्ञानक्रियामायानां

गुणानां सत्त्वरजस्तमः स्वभावानाम्।

अविभागावस्थायां

तत्त्वं प्रकृतिरिति शांभवी शक्तिः

॥ २० ॥

ज्ञानं नाम प्रकाशः, क्रिया विमर्शः, माया तु अहमिदम् इदमहम् इति किञ्चिद्भेदप्ररोहेऽपि सदाशिवेश्वरावस्थापदाहन्तापर्यवसायिनी शक्तिः, तासां परमेश्वरशक्तिभूतानामपि व्यामोह्यमानपशुजनापेक्षया गुणत्वं, याभिः सुखदुःखमोहात्मकोऽयं लोकव्यवहारः, तन्मयीनां च तासां या विभागशून्या तुलाधारणवत् अत्यन्तावैषम्यशा-

लिन्यवस्था, तस्यां पर्यालोच्यमानायां प्रकृति-
रिति तत्त्वं भवति ॥ २० ॥

अथ अहंकारबुद्धिमनांसि तत्त्वद्वारेण उपद-
र्शयति

त्यल्लोलंताल सह
हिअअंबुणिहिमि तिणिं कलपाणं ।
आअढंतिल दंतं
तथ अहंथं व एवथ ऊवति ॥२१॥

कल्लोलायमानानि सदा
हृदयाम्बुनिधौ त्रीणि करणानि ।
आकर्षन्तीदन्तां
तथा अहन्तां च अत्र अर्पयन्ति २१
इति व्याख्यातरूपं स्वहृदयं चैतन्यं सर्वस-
त्त्वास्पदत्वादिना धर्मेण

‘नमः प्रमातृवपुषे शिवचैतन्यसिन्धवे ।’

इति स्थित्या समुद्रतया अध्यवसीयते । तत्र कालविशेषावच्छेदात् महातरङ्गवत् आचरन्ति त्रीणि करणानि प्रमातृरूपस्य कर्तुः साधकतमानि इन्द्रियाणि विद्यन्ते, तानि च यथा इदन्तानुप्राणितां विषयवैचित्र्यसम्पदं हृदयान्तराकर्षयन्ति हठात् अनुप्रवेशयन्ति, तद्वत् अहन्तासारां स्वहृदयचिच्छक्तिमपि अत्र वेद्यभूमौ अर्पयन्ति, अनैसर्गिकत्वेऽपि नैसर्गिकतया अनुभावयन्ति । तानि च अहंकारो बुद्धिर्मन इति व्यवहियन्ते, तत्र मम इदम्, न ममेदम् इति आत्मनोऽभिमानसाधनम् अहंकारः, अध्यवसायनिमित्तं बुद्धिः, संकल्पविकल्पहेतुः मनः । अयमर्थः — अहंकारादीनि आत्मनोऽन्तःकरणानि न केवलं बहिरवलोकितान् विषयान् अनुभावयन्ति, किं तर्हि स्वयम् आक्रान्तया प्रमातृचिच्छक्त्या अन्तर्वर्तिनमखिलमपि वेद्यवर्गं विषयीभावयोग्यतानुप्रवेशार्थं प्रकाशस्वभावतापादनात्मकपावनी-

करणयुक्त्या अनुगृह्णन्ति, इति कल्लोलायमानानि । एतानि हृदयमहाम्बुराशौ महातरङ्गा इव, ज्ञानेन्द्रियाणि तु तरङ्गानुतरङ्गन्यायम् अनुवर्तन्त इत्यर्थः ॥ २१ ॥

अथ ज्ञानेन्द्रियाणि उन्मुद्रयति
 हिअअंविअंस वि गुणो
 विसआलोऊ तिसिंखलो होइ ।
 णाणंदिअदीपेस
 णिअंस-णिअंस-गोलंगणिवेत्तुंगेऊ
 ॥ २२ ॥

हृदयस्थितस्य हि विभो-
 विषयालोको विशृङ्खलो भवति ।
 ज्ञानेन्द्रियदीपेषु
 निजनिजगोलाग्रनित्यलग्नेषु ॥ २२ ॥

विभोः परमेष्ठिनः परमस्वातन्त्र्यशालिनः स्व-
 शक्त्यवच्छिन्नाशेषदेशकालस्वभावस्य महाप्रका-
 शस्य तदुचितं किञ्चित् सर्वोत्कृष्टं स्थानमस्ति
 यद्बृदयं नाम । तत्र अवस्थितस्य चास्य बा-
 ह्यानां शब्दस्पर्शादीनां विषयाणामालोकः आ-
 समन्तात् लोकनं साकल्यं तत्स्वान्तश्चर्वणचातु-
 र्यात् विशृङ्खलो भवति । बहिर्भावस्वभावनियन्त्र-
 णातिक्रान्तो भवतीत्यर्थः । तत्र तत्र च एत-
 देव निबन्धनं—यत् ज्ञानप्रधानानाम् इन्द्रियाणां
 प्रदीपप्रायाणां ये निजनिजास्तत्तदसाधारणा
 गोलाः श्रवणशुक्लयादयः तदग्रेषु बहिर्विषयौ-
 न्मुख्यानुगुणेषु प्रदेशेषु सार्वकालिकं लग्नं स्फुर-
 त्तया अवस्थानम्, तानि च—श्रोत्रं त्वक् चक्षु-
 र्जिह्वा घ्राणम् इति पञ्चधा भिद्यन्ते, शब्दस्पर्श-
 रूपरसगन्धानां ग्राह्यानां क्रमेण ग्रहणोपकरण-
 त्वादेशां कारणत्वं लक्षणम् ॥ २२ ॥

अथ कर्मेन्द्रियाणि उन्मीलयति
 होन्ति कलणार्धं पर्वहं
 कंयपहीणाइ लोअणाहंस ।
 कन्दल-सेरं जहिं
 जनो जडादेविलषणो हातो ॥२३॥

भवन्ति करणानि पञ्च
 कर्मप्रधानानि लोकनाथस्य ।
 स्पन्दते स्वैरं यै-
 र्जनो जडाद्विलक्षणो भवन् ॥२३॥

यो लोकनाथः सृष्ट्यादिनिर्वाहकतया स्वामी,
 तस्य कर्मप्रधानानि 'ज्ञानेन्द्रियाणां क्रियास्पर्श-
 ऽपि ज्ञानप्राचुर्यवत्' ज्ञानानुषङ्गेऽपि क्रियाश-
 क्त्युद्भूतानि पञ्चेन्द्रियाणि भवन्ति । खलु प्रसिद्धौ,
 यैर्निमित्तभूतैर्जनो जननमरणाद्युपहतोऽपि जीव-
 वर्गः जडात् स्तम्भकुम्भादेः परिच्छिन्नप्रकाशात्

अर्थात् व्यतिरेकतामश्रुवानः स्पन्दते ईषच्चलति ।
 स्वैरमिति — स्वस्य उन्मीलनस्य उपकरणस्य प्रेरणं
 यथा भवति तथेत्यर्थः, तादृक् स्वातन्त्र्यमेव अस्य
 अपरिच्छिन्नप्रकाशत्वं, तानि च वाक्पाणिपाद-
 पायूपस्थाः इति, भिद्यन्ते ॥ २३ ॥

अथ शब्दादिपञ्चकं विविनक्ति

वीसंकोणविरूढे

गन्धप्रमह अन्धिर पुंके ।

पञ्च वि पञ्चाएको

कीलमे लोङ्क-धुंउंदैवे ॥ २४ ॥

विश्वोद्यानविरूढानि

गन्धप्रमुखानि सुगन्धीनि पुष्पाणि ।

पञ्चापि आजिघ्नन्

क्रीडति त्रैलोक्यधूर्तो देवः ॥ २४ ॥

त्रैलोक्ये मानमेयमातृरूपे विश्वस्मिन्नपि यो
धूर्तः वैदग्ध्यावधारितव्यवहारकलापः सद्योतन-
स्वभावत्वात् महाप्रमाता भवन् विश्वलक्षणादुद्या-
नादुत्पन्नानि पृथिव्याद्यसाधारणगुणवर्गम् अङ्गी-
कृत्य प्रवृत्तानि सुगन्धीनि प्रकाशपरिमलपरि-
स्फुरणोद्भटानि पञ्चापि प्रसूनानि आजिघ्रन्
ग्रहणं प्रति किञ्चित्कौटिल्यद्वारेऽपि आर्जवेन
अनुसंदधानः क्रीडति—हर्षानुसारेण स्पन्दते
स्वातन्त्र्यक्रियामुपदर्शयति इति यावत् । ज्ञानवि-
षयाः—शब्दस्पर्शौ रूपं रसो गन्ध इति । एषां
च क्रमादाकाशादिगुणत्वं श्रोत्रादिग्राह्यत्वं वा
प्रातिस्विकं लक्षणमूह्यम् । यदुक्तम् अभियुक्तैः

‘इन्द्रियद्वारसंग्राह्यैर्गन्धाद्यैरात्मदेवताः ।

स्वभावेन समाराध्या ज्ञातुः सोऽयं महामखः ॥’

इति । गन्धप्रमुखानि गन्धप्रधानानि, इति
संहारक्रमेण उक्तिः ॥ २४ ॥

अथ भूतपञ्चकम् उद्भावयति
 थिणंसं कामसच्छादो
 लंखु-रसंसव शिवपआसस ।
 गुरुपिण्डा इव पञ्चवि
 भूतालं मधुरण मुचयत्ति ॥ २५ ॥

स्त्यानस्य क्रियावशात्
 इक्षुरसस्येव शिवप्रकाशस्य ।
 गुडपिण्डा इव पञ्चापि
 भूतानि मधुरतां न मुञ्चन्ति
 ॥ २५ ॥

शिवात्मा खलु प्रकाशः शक्तिसदाशिवादिप-
 रिपाठ्यनुसारेण प्रस्तुतभूतपञ्चकपर्यन्तं स्त्यानी-
 भवति—वेदितृस्वभावन्यग्भावात् वेद्यतोत्कर्षात्मकं
 काठिन्यमनुभवति, तादृशस्य च अस्य मधुरतां
 सर्वप्रमातृस्वभावेन अनुभाव्य परमशिवप्रकाशो-
 द्भासात्मकमहाह्लादोपभोगलक्षणं सामरस्यं पञ्चापि

भूतानि आकाशप्रभृतीनि न परित्यजन्ति, किं तु
स्वान्तरखिलं गर्भाकृत्य प्रवर्तते केवलं शिवात्
स्वच्छस्वभावात् स्त्यानताधिक्यम् एतेषां भेदः,
यद्वत् इक्षुरसस्य स्वपाकयुक्तिक्रमात् स्त्यानीभू-
तस्य माधुर्यं गुडपिण्डेन न परित्यज्यते, ततश्च
पृथिव्याद्यनाश्रितशिवप्रभृतीनि पञ्चत्रिंशदपि
तत्त्वानि कारणवासनानुवृत्तिद्वारा परिस्फुरन्ति,
इत्यनया भङ्ग्या तत्र शिवतत्त्वे पृथिव्यादीनि
सर्वाण्यपि सत्कार्यवादमर्यादया अवतिष्ठन्ते । एवं
प्रकृतिपुरुषादिषु मध्यवर्तिष्वपि उक्तोभयप्रक्रि-
यया सर्वाणि उपरितनानि अधस्तनानि च
तत्त्वानि संमिलन्ति इति सर्वे सर्वात्मकम् इत्यर्थ-
निष्कर्षः ॥ २५ ॥

उक्तरूपस्य तत्त्वप्रपञ्चस्य पिण्डीभूतमर्थसत-
त्वम् आह

संवंस भुवण विमम-
यंतुलोसेसि तोत्तवल्लि वे ।

विमरिससंरम्भमयी उज्जिमल सभुणो महता सत्ती

॥२६॥

सर्वस्य भुवनविभ्रम- यत्रोल्लासस्य तन्तुवल्लीव ।

१ भुवनविभ्रम एव यत्रोल्लासस्य तन्तुवल्लीव, यथैव तन्तुप्रोताः
श्रीयन्त्रादयो यन्त्राः कण्ठभुजादिस्थाने निबद्धान्ते तथैव यत्प्रोतो भुवन-
विभ्रमः परमशिवनिबद्धो भवति । यदुक्तं श्रीभगवद्गीतासु

‘ मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनंजय ।

मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७-७ ॥

यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ।

तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ९-६ ॥

इति । विमर्शसंरम्भः - अन्तःस्फुरत्तानुत्तरस्वातन्त्र्यात्मिका शुद्धविद्या ।

तथा चोक्तम्

‘ मूलाधारे तडिद्रूपे वाग्भवाकारतां गते ।

अष्टत्रिंशत्कलायुक्तपञ्चाशद्वर्णविग्रहा ।

विद्या कुण्डलिनीरूपा मण्डलत्रयभेदिनी ।

तटिक्कोटिनिभा प्रख्या विसतन्तुनिभाकृतिः ।

व्योमेन्दुमण्डलासक्ता सुधास्रोतःस्वरूपिणी ।

यया व्यासं जगत्कृत्स्नं पराद्वयस्वरूपकम् ।

एषा स्वात्मेति बुद्धिस्तु रहस्यार्थो महेश्वर । ’

इत्यादिना ।

विमर्शसंरम्भमयी

उज्जृम्भते शंभोर्महाशक्तिः ॥२६॥

येयं भुवनानां तत्त्वात्मनां विभ्रमो विलासः
 प्रसरद्रूपता सैव दार्वीदिसंघट्टनात्मानं प्रति पुत्रि-
 कादेः यन्नस्य उल्लासः, सोऽयं - संयोजनवियो-
 जनवैदग्ध्यशालिनः परमशिवभट्टारकस्य शक्तिः
 स्वातन्त्र्यलक्षणा महती तत्त्वानामन्योन्ययोज्ययो-
 जकभावेन पर्यन्ततः सामान्यप्रयोजकत्वे प्रगल्भा
 वृत्तिः उज्जृम्भते - पृथिव्यादिभाववर्गमिव अना-
 श्रितशिवभट्टारकमपि क्रोडीकृत्य अभिवर्धते तत्त-
 द्रूपतया परिस्फुरति इत्यर्थः । सा च विमर्शसंरम्भ-
 मयी - विमर्शाख्यो यः संरम्भः स्वान्तः स्फुरन्
 क्रियाशक्तिस्पर्शरूपः तेन प्रकृतेत्यर्थः, या चि-
 दानन्देच्छाज्ञानक्रियारूपशक्तिपञ्चकसामरस्यस्व-
 भावा व्याख्यायते । ततश्च परमेश्वरपरामर्शप्रस-
 रपरिपाटीपाटवपरमार्थमेतत् अखिलतत्त्वपरं पर-
 मपरापरिस्फुरणप्राचुर्योज्ज्वलं विश्वविजृम्भावैचि-

व्यम् इति तात्पर्यार्थः । शंभुरत्र अनुत्तरात्मा,
तस्य तादृशी शक्तिश्च तदभिन्नस्वभावा स्वरस-
मुदायमयी विसर्गापरपर्याया इति वर्णक्रमानुगु-
प्येन व्याख्या ॥ २६ ॥

ननु अध्वानो हि षट् इति आगमेषु प्रसिद्धाः,
तत्र तत्त्वमाला कश्चिदेव अंशः, अत्र तु कथम्
उक्तार्थोपपत्तिरिति आकांक्षां क्षपयन् प्रकृतगा-
थातात्पर्यमाह

जंअन्धानअं षकं

तंथ पआसंथलंरवणंअंथ ।

विमरिससन्दसहावं

अधंति सिवसत्ति जामलंलोसो

॥ २७ ॥

यदध्वनां च षट्

तत्र प्रकाशार्थलक्षणमर्थम् ।

विमर्शशब्दस्वभाव-

मिति शिवस्य यामलोल्लासः

॥ २७ ॥

अध्वानो हि षट् इति आगमेषु प्रसिद्धाः, ते च - वर्णाः पदानि मन्त्राः कला तत्त्वानि भुवनानि इति आभण्यन्ते । तत्र वर्णाः पञ्चाशत्-लोकप्रसिद्धाः । पदानि आनन्त्येऽपि व्योमव्याप्यादिमन्त्रमर्यादया एकाशीतिः, । मन्त्राश्च तद्वत् आनन्त्येऽपि ब्रह्मपञ्चकम् अंशषट्कं च इति संकोचदृष्ट्या एकादश । कला निवृत्त्यादयः पञ्च । तत्त्वानि उक्तरूपाणि षट्किंशत् । भुवनानि च कालाग्निरुद्रादीनि अनाश्रितान्तानि चतुर्विंशत्यधिकशतद्वयम्, इत्येतदखिलमपि कलापञ्चकेन क्रोडीक्रियते । तथा हि - निवृत्तौ कलायां क्षकार एको वर्णः अष्टाविंशतिपदानि हृदयसद्योजातौ मन्त्रौ पृथिवीतत्त्वमेकं कालाग्निरुद्रादीनि भद्रकाल्यन्तानि अष्टोत्तरशतं भुवनानि । प्रतिष्ठायां

हादयष्टान्ता वर्णाः त्रयोविंशतिः एकविंशतिप-
 दानि शिरोवामदेवौ मन्त्रौ अप्तत्वादिप्रकृत्यन्ता-
 नि त्रयोविंशतितत्त्वानि अमरेशादीनि श्रीकण्ठा-
 न्तानि षट्पंचाशद्भुवनानि । विद्यायां त्रिदशान्ताः सप्त वर्णाः विंशतिः पदानि शिवोऽघोरश्च
 इति मन्त्रद्वयम् पुरुषप्रभृतीनि मायापर्यन्तानि
 सप्ततत्त्वानि, भीमादीनि अंगुष्ठमात्रान्तानि च
 सप्तविंशतिर्भुवनानि । शान्तौ तु गखकाः त्रयो
 वर्णाः पदानि एकादश कवचतत्पुरुषमन्त्रौ शुद्ध-
 विद्येश्वरसदाशिवास्त्रीणि तत्त्वानि कलादिसदा-
 शिवान्ता अष्टादश भुवनानि । शान्त्यतीतायां
 च वर्णाः षोडश स्वराः पदमेकं शिव-ईशान-
 अस्त्रम् इति मन्त्रत्रयं शिवतत्त्वमेकं यः शक्तिस्व-
 भाव इति आप्नायते निवृत्त्यादीनि अनाश्रिता-
 न्तानि पंच भुवनानि इति विवेकः । एवं सति
 यदेतदध्वनामुक्तस्वरूपाणां षट् तत्र यदेतदर्थं
 भुवनतत्त्वकलास्वभावम् अन्यत्तु वर्णमन्त्रपदा-
 त्मकं प्रत्येकं च स्थूलसूक्ष्मपरप्रक्रियया त्रैविध्यं,

तत्र भुवनादि प्रथममभिधेयभूतं वर्णमन्त्रादि
द्वितीयमभिधानमिति विवेकः । तथा च सति
वाच्यवर्गः सर्वोऽपि प्रकाशपरमार्थः, वाचकोल्ले-
खस्तु विमर्शवपुरिति शिवस्य प्रकाशविमर्शा-
त्मनः परमेश्वरस्य यामलमुभयसंसर्गारणिस्व-
भाव उल्लासः—उन्मेषनिमेषशक्तिद्वितययौगप-
द्यानुभूतिचमत्कार इत्यर्थः । तथैव श्रीविज्ञानभै-
रवेऽपि

‘भुवनाध्वादिरूपेण चिन्तयेत्क्रमशोऽखिलम् ।

स्थूलसूक्ष्मपरस्थित्या यावदन्ते मनोलयः ॥’ (५६)

इति ॥ २७ ॥

एवमुक्तरीत्या विश्ववैचित्र्यस्य सर्वस्यापि प्र-
काशविमर्शान्तर्भावम् उपपाद्य तयोरापि भावः
पर्यन्तत औपचारिक इत्याह

आलंसंविथेसुमि व

गयपुंमहाणीवसुवेणि पडिहासं ।

एकसिश्चिअअंथे

सिवसत्तिविहाअंपणं कुडिमौ

॥ २८ ॥

आलेख्यविशेष इव

गजवृषभयोर्द्वयोरपि प्रतिभासः।

एकस्मिन्नप्यर्थे

शिवशक्तिविभागकल्पनां कुर्मः

॥ २८ ॥

चित्रकृतोऽपि हि स्ववैदग्ध्यप्रकटनाय गजवृ-
षभादीनां भिन्नस्वभावानामपि भावानामेकतरसं-
निवेशयुक्त्या ऐक्यावभासः, अन्यतरसंनिवेशयु-
क्त्या न ऐक्यावभासश्च । एवं स्थिते यथा चित्र-
विशेषे गजवृषभयोः द्वयोरपि पर्यालोचकप्रमातृ-
ज्ञानानुसंधानधाराधिरोहवैशिष्ट्येन कुम्भमण्डल-
शुण्डामण्डलीभावादियोगात् ककुदकूटादिक्रमाच्च

प्रतिनियतो भासः प्रकाशनं भवति, तद्वत् एक-
स्मिन्नेव अर्थे सर्वेषां पर्यन्ततः प्राप्ये तत्त्वे शिवः
शक्तिरिति प्रकाशो विमर्श इत्येवंविधो यो वि-
भागः विचित्रस्वभावानतिक्रान्तोऽपि अतिक्रान्त
इव आभासनांशः तस्य यत् कल्पनं स्वतस्ताद-
वस्थसामर्थ्यं तत्समर्थाचरणेन उन्मीलनं कुर्मः
जानीमो वदामोऽनुतिष्ठामश्च ॥ २८ ॥

ननु बहवोऽपि पुराणागमादिप्रसिद्धाः प्रमा-
तारः, तेषु न कस्यचिदपि एतादृशी शक्तिरस्ति
यादृक् परमेश्वरस्य इत्याशङ्क्याह

तिलमेतेपि शरीरे

पंसह कीडंस एत्तिई सत्ती ।

सा सहचंव्यु सिरणो

वीससरीरंस केतिही होउ ॥२९॥

२० तत्समर्थाचरणेनेति, संविद्स्वातन्त्र्यात्पूर्वोक्तबीजयोन्युद्भेदप्रकारेणेति
बोध्यम् ।

पं० ५ क० ग० पु० तादस्थसामर्थ्यमिति पाठः ।

तिलमात्रेऽपि शरीरे
 प्रेक्षध्वं कीटस्यैतावती शक्तिः ।
 सा स्वच्छन्दश्रियो
 विश्वशरीरस्य कियती भवतु
 ॥ २९ ॥

परमेश्वरो हि विश्वशरीर इति आगमेषु आख्या-
 यते, यः पुनर्मेषकादिः कीटविशेषः तस्य शरीरं
 तावत् तिलसदृशसंनिवेशनम् तावत्यपि तत्र तस्य
 शक्तिः कियती?—इति प्रेक्षध्वं, परिस्फुरणपरिभ्र-
 मणादिभेदात् अनेकरूपा अनुभूयते ‘लोद प्रत्ययो
 बहुवचनं च’ तत्रार्थे प्रामाण्यम् उद्घाटयितुम्—
 तस्य विश्वशरीरस्य सा कियती भवतु एतावती
 एतादृशी भवतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

ननु विश्वशरीरतया परमेश्वरस्य शक्त्युच्छ्राय-
 कल्पनम् इति चेत् क्रियते तर्हि विश्वसंहारे तस्य
 शक्तिन्यूनताप्रसंगः?—इत्याशङ्क्याह

वीसुमेस-दसार

देसहसणाहंस जंतिले पसरो ।

कललावत्थायेटिल

वीसणिंअसेवि तिलहोलो ॥३०॥

विश्वोन्मेषदशायां

दैशिकनाथस्य यावान्प्रसरः ।

कललावस्थायां

विश्वनिमेषेऽपि तावान्भवति

॥ ३० ॥

विश्वस्य उन्मेषलक्षणायामवस्थायां यावान्
प्रसरः षडध्वोल्लासप्रथासतत्त्वो भवति, तथा वि-
श्वस्य निमेषे कललावस्थायां तावान् उन्मेषदशा-
समस्वभावो भवति, यथा शिखण्ड्यण्डे सर्वशि-

यदुक्तम्

‘शक्तितत्त्वं तु पदक्रं शिवतत्त्वं तथैव च ।’

इत्यादिना ।

ख्यवयवानुप्रविष्टवर्हपरिवर्हादिपूर्णरेखादिवैचित्र्य-
शिल्पकल्पनाकौशलमपि एतत्सूक्ष्मेक्षिकावधार्य-
मङ्गीक्रियते । एवमत्रापि ॥ ३० ॥

ननु उन्मेष एव निमेषो निमेष एव उन्मेषो
विश्वमयस्य विश्वोत्तीर्णस्य च,—इत्येषा महती
व्याहतिरित्याशङ्क्याह

तिबुडिमसंखुसमत्थं
तंथ णेअंसि अ णइये अ समम् ।
दिढंगण्णाण्डीणकला
कलेइ तेलोङ्कमेककलम् ॥ ३१ ॥

त्रिपुटीमयं समस्तं
तत्र च ज्ञेये च ज्ञातरि च समम्

त्रिपुटीमयमिति, अनेनैवाभिप्रायेणान्यत्राप्युक्तम् ।

‘ज्ञातारं मां ज्ञानं शक्तिरिव त्रितयवज्ज्ञेयम् ।
अविभक्तं भावयतः सोऽहं सा तन्नयं तच्च ॥
वेद्यं स्वक्रमसिद्धां वित्तिमनुप्रविशदङ्गविषयाद्यम् ।
वेदितरि वित्तिमुखतो लीनं तल्लक्षणं भवति ॥’

इत्यादि ।

दृढग्रन्थिज्ञानकला

कलयति त्रैलोक्यमेककलम्

॥ ३१ ॥

विश्वव्यवहारे सर्वोऽपि प्रपञ्चो 'ज्ञाता ज्ञेयं
ज्ञानम्' इत्येवंरूपपुटत्रयसमाहारात्मनि अर्थतत्त्वे
पर्यवस्यति, पुटत्वं च एषाम् अशेषविश्वक्रोडीका-
रसामर्थ्यात्, तत्र च त्रिपुट्यन्तरालवर्तिनी या
ज्ञानकला चिच्छक्तिः, सा खलु

‘वेद्यमेतदखिलं स ईश्वरो

वेदिता यदनयोश्च लक्षणम् ।

त्वामृते सुमुखि वृत्तिमन्तरा

को नु उद्वेद्यितुं प्रगल्भते ॥’

इति श्रीकोमलवल्लीस्थित्या विषयतयावरोध्यं
वेद्यवर्गं भोक्तृतया स्फुरन्तं वेदितारं च प्रति समं
विशेषशंकाशून्यं यथा भवति तथा, दृढग्रन्थिः
कोटिद्वयावगाहनेन तादात्म्येनोपश्लेषाद्वज्रलेपव-

२१ ज्ञातरि अन्यकोटौ लम्बा सदाशिववत् ज्ञेये चादिकोटौ ईश्वरवत्,
इति कोटिद्वितयं मिलितमेव ।

दकम्प्यसंबन्धा भवन्ती त्रैलोक्यमेककलम् — एक-
स्वभावं कलयति ॥ ३१ ॥

ननु सर्वैकरसवादस्वीकारोऽयं न सत्यासत्ययोः
भेदः ? इत्याशंक्याह

की संभावविसेसो
कुसुमादो होओ गगणकुसुमंस ।
जंपुरणाणंपाणो
लोलो फुरणं अ सोर्वं सामंणं
॥ ३२ ॥

कः सद्भावविशेषः
कुसुमाद्भवति गगनकुसुमस्य ।
यत्स्फुरणानुप्राणो
लोकः स्फुरणं च सर्वसामान्यम्
॥ ३२ ॥

प्रसिद्धकुसुमात् गगनकुसुमस्य सद्भावे को

विशेषः ? इति चेन्न कश्चित्, — इति वाक्यार्थोप-
संहारः । यदिति — यतो लोको हि ' विश्वव्यवहारे
संविदेव भगवती विषयसत्त्वोपगमे शरणम् ' इति
गुरुमतमर्यादया स्फुरणं प्रकाशमेव अनुप्राणतया
बीजभूततया परिगृह्य वर्तते — इति असकृत् अवो-
चाम । तच्च स्फुरणं विप्रतिपन्ने स्वपुष्पादौ संप्र-
तिपन्ने चम्पकादौ च सामान्यं — समपातेन प्रस-
रति, यदि च तस्य विप्रतिपातेन प्रवृत्तिः तत्
स्वपुष्पमपि न स्फुरेत् । अत एव उक्तम् आचा-
र्याभिनवगुप्तपादैः

‘ सा स्फुरत्ता महासत्ता ..... । ’

इति कारिकाया व्याख्यावसरे — सा हि स्वपुष्पा-
दिकमपि व्याप्नोति इति, यथा शिवदृष्टौ

‘ शशशृङ्गादिकेनापि स्याद्विभक्त्या समन्वयः ’

इति, पदसंगतौ च तस्मात् तत्रापि विभक्तियो-
गेन कारकत्वे सति सत्तैव शिवताख्या इति॥३२॥

ननु आसतामेते व्योमकुसुमादयः यत्र मूकी-

भावो दूषणं भूषणं वा इति न अत्यन्तमुपयोगः,
यत्र पुनर्यौ भावाभावौ लोकव्यवहारसिद्धौ तत्र
कथम् इदम् अभेदवादवैदग्ध्यम् ? इत्याशङ्क्याह

माणिक्यमरअआण

भेदाभेदयोर्भेदपडिहासम् ।

एकरसोणोणंदोणंवि

दुःपुमफरणसंभेला ॥ ३३ ॥

माणिक्यमरकतयोरिव

भावाभावयोर्भेदप्रतिभासम् ।

एकरसोऽन्योन्यमपि

द्वयोः प्रमार्ष्टि स्फुरणसंभेदः

॥ ३३ ॥

भेदाभेदप्रतिभासं स्तम्भकुम्भादेः स्फुरणसंभेद
एव प्रमार्ष्टि — युक्त्या तिरस्करोति, प्रकाशमानता

हि स्फुरणतैव, संभेदः संबन्धः, स च एकरसः—
पदार्थद्वयं प्रति एकस्वभावः, तयोर्द्वयोरपि 'प्रका-
शते' इति प्रतीतिं प्रति वैषम्याभावात् । ततश्च
चिदाग्निसात्कृतयोरनयोः किं नाम वैलक्षण्यम् इति
भावः । यथा माणिक्यमरकतयोः रक्तश्यामयोर-
न्योन्यविरुद्धयोरपि किञ्चित्संनिकर्षेण च स्था-
पितयोः परस्परप्रभापटलकर्बुरीभावात् एकरसो
भवन् प्रकाशमानतासंभेदो भेदप्रतिभासं प्रमार्ष्टि
—उभयोरपि स्वरूपपरित्यागात् एकतानुप्रे-
शात्, यतो माणिक्यमपि अरुणश्यामलं मरकत-
मपि श्यामलारुणम् इति वैचित्र्यशालिनी प्रती-
तिरत्र उत्पद्यते ॥ ३३ ॥

ननु पौनःपुन्येन प्रसाधितमपि एतदर्थतत्त्वं
तडिद्विलसितवत् केवलं परिस्फुरति न पुनः हृद-
यंगमीभवति, हृदयंगमीभावे च कश्चित् उपायो
वक्तव्यः ? इत्याकांक्षायां पारमेश्वर्या सपर्यया तत्
संपाद्यम्, इति तावत् देवतां पर्यालोचयति

अण्डमे णिअपिण्ड-
 पीडेमि फुरन्ति कलणदेवील
 पंफुरव परसिवो
 णाणणिंती तासं त्यआणमी
 ॥ ३४ ॥

अण्डमये निजपिण्ड-
 पीठे स्फुरन्ति करणदेव्यः ।
 प्रस्फुरति च परमशिवो
 ज्ञाननिधिश्च तासां मध्ये॥३४॥

स्वशरीरमयो हि पिण्डः—पृथिव्यादिभूतपंच-
 कारब्धत्वात्, अशेषविचित्रलक्षणमण्डम् इति अ-
 ध्यवसीयते । अण्डपिण्डयोश्च एकरूपत्वमाम्नायेषु
 प्रसिद्धम् । तत्र च पीठीभूते करणदेव्य इन्द्रिय-
 लक्षणाः शक्तयः स्फुरन्ति, आवाहनसंनिधापना-
 दिव्यतिरेकेऽपि स्वयमेव स्फुटं प्रकाशन्ते, तासां

मध्ये च परमशिवो महाप्रमातृस्वभावः प्रस्फुरति, ततश्च

‘ सर्वाः शक्तीर्दर्शनस्पर्शनाद्याः

स्वे स्वे वेद्ये यौगपद्येन विश्वक् ।

क्षिप्त्वा मध्ये हाटकस्तम्भभूत-

स्तिष्ठन्निश्वाकार एकोऽवभाति ॥ ’

इति श्रीकक्ष्यास्तोत्रस्थित्या स्वात्मरूपः परमेश्वर एव अन्तश्चक्रदेवताबाह्याभ्यन्तरभिन्नाः करणशक्तयश्च तदावरणदेवतास्थानीयाः, तदर्चनं च स्वशरीरात्मनि महापीठे एव उपपद्यते, तत्र यथा प्रतिमापुत्रिकादयो भावाः स्वात्मरूपभूतां मुख्यां देवतां प्रति प्रतिनिधिभावेन अध्यवसीयन्ते, तद्वत् स्वदेहस्यैव मुख्यतया पीठत्वम् । अनुकल्पोपकल्पनया तु स्थण्डिलमण्डलादीनामङ्गीकारः, इति तात्पर्यार्थः ॥ ३४ ॥

यश्च अलौकिकः परमेश्वरः स कीदृश्या प्रक्रियया उपास्य ? इत्याकांक्षायाम् सानुग्रहम् आह

सो तंथ सन्तर्णिजो
 विमरिसपुष्पाहिवाससुरहीति ।
 चिन्तचसकाअपहिंज
 सुहावीरपाणवंथूहि ॥ ३५ ॥

स तत्रार्चनीयो
 विमर्शपुष्पाधिवाससुरभिभिः ।
 चित्तचषकार्पितै-
 वेद्यमुधावीरपानवस्तुभिः ॥ ३५ ॥

स वेदागमप्रसिद्धस्वभावः परमेश्वरः, तत्र पि-
 ण्डात्मनि पीठे पूजनीयः, पूजायां च वेद्यमयी या
 सुधा — सर्वेन्द्रियाह्लादकत्वादत्यन्तस्वीकार्या, या
 स्वभावत एकापि सती भयशोकहर्षाद्यवस्थावै-
 चित्र्यात् अम्लतित्तमधुरादिप्रायानेकरसविशेषो-
 पश्लेषणी वीरस्य परभैरवस्य वीरायाश्च स्वात-
 त्र्यमग्याः तन्मध्यशक्तेः पीयते — स्वात्मसात्

क्रियते — इति व्युत्पत्त्या पानं सैव अङ्गत्वेन उप-
युज्यते, स्वचित्तात्मकचषकोपग्रहणयुक्त्या कया-
चित् अर्पणीयानि, चित्तस्य चषकता च तत्र
बहुप्रवाहं सपर्यतां वेद्यवस्तूनां स्वान्तर्भैरवस्य
एकहेलया ग्रहणसौकर्योपायत्वात् । विश्ववर्तिनो
हि भावा बहिर्भिन्नप्रकारस्फुरणतत्तदिन्द्रियपरि-
स्पन्दोपगृह्यमाणस्वभावाः क्षणं विश्रम्य पश्चात्
तत्तदिन्द्रियप्रणालिकया भैरवात्मनि अनुप्रवि-
शन्ति — इति सुभगा इयं सरणिः । विमर्शोऽत्र
परमेश्वरं प्रति स्वात्मतया विमर्शः प्रत्यभिज्ञा-
नात्मा, स एव पुष्पं — पोषणकर्तृकत्वात् ॥३५॥

अथ अर्चारहस्ये एवमियता प्रपञ्चेन पूज्य-
देवताचक्रस्वरूपं प्रतिपाद्य पूजामुपपादयितुमाह

णेअबलणिवालन अक

वरिवासा सा अ दुलहा लोये ।

मुलहा अ वीसलणो

आसवतम्बुलगन्धपुंफाल ॥ ३६ ॥

निजबलनिभालनमेव
 वरिवस्या सा च दुर्लभा लोके ।
 सुलभानि च विश्वपते-
 रासवताम्बूलगन्धपुष्पाणि ॥ ३६ ॥

स्वहृदयपरिस्फुरत्तारूपः परमेश्वर एव देवता
 इत्युक्तं वक्ष्यते च । तत्र यत् निजस्य स्वात्मनो-
 ऽतादात्म्यानुप्रविष्टं बलं — विश्वविक्षोभसहिष्णुत्व-
 लक्षणं विम्रष्टृत्वं, तत्पर्यालोचनमेव वरिवस्या,
 अन्या पूजा तस्य अत्यन्तसुलभतया अध्यवसी-
 यते — यतोऽयं विश्वपतिः ॥ ३६ ॥

२२ लोकः ज्ञातृज्ञेयस्वभावः, विश्वस्य सदाशिवादेः क्षित्यन्तस्य पतिः,
 आसवः वेद्यजातम्, तच्चमत्काररूपं ताम्बूलम्, पञ्च तन्मात्राणि गन्धः,
 गुणत्रयी पुष्पाणि ।

२३ मालिनीविश्रान्तिरूपमध्यवसायलक्षणं विम्रष्टृत्वम्, तदुक्तं

‘ध्यानादिभावं स्मृतिरेव लब्ध्वा

चिन्तामणिस्त्वद्विभवं व्यनक्ति ।’

इति ।

एवं सपर्यास्वभावं सामान्यतः परामृश्य तद्वि-

शेषानपि तथा योजयिष्यमाणः प्रथमं प्राणायामस्य परमार्थं प्रस्थापयति

विमरितं णिअसन्तं
विभवेकंजमुहंमि थिमिएविं ।
बाहिरवुत्तांपाणं
भङ्गो पाण संज्जमे णोऊ ॥३७॥

विम्रष्टुं निजसत्त्वं
विभवे कार्योन्मुखे स्तिमितेऽपि ।
बाह्यवृत्तान्तानां
भङ्गः प्राणस्य संयमो ज्ञेयः
॥ ३७ ॥

२४ निजमात्मीयं चिद्रूपं सर्वं पर्यालोचनात्मकमानन्दस्वभावत्वम् ।
तदुक्तम्

‘.....व्याप्तिस्तन्नानन्दो विराजते ।

यन्नानन्दो भवेद्भावे तत्र चित्सत्त्वयोः स्थितिः ॥ ’

इति । विम्रष्टुमावेशेन आदातुं, बाह्यवृत्तान्तानां सर्वेन्द्रियग्राह्याणां विष-

वेद्यतापहारोन्मुख्यशालिनि स्वसामर्थ्यरूपे
 विभवे, विश्वमयस्य कललावस्थानात्मकं स्तैमि-
 त्यमनुभवत्यपि, विश्वोत्तीर्णस्य स्वात्मपरिस्पन्दम-
 यो विमर्शः — दर्पणमण्डलान्तःप्रविष्टगन्धगजेन्द्रा-
 दनुकृतिस्थानीयं पर्यालोचनं, तदुपपादकतया
 बहिर्भावानां वेद्योल्लासस्वलक्षणानां सर्वेन्द्रियग्रा-
 ह्याणां वृत्तान्तानां भङ्गः — भञ्जनं स्तम्भनं प्राणा-
 यामः, इत्युक्तं भवति ॥ ३७ ॥

याणां भङ्गस्तेभ्यो निवृत्तिः, स एव प्राणायाम इति, तदुक्तं श्रीभगव-
 द्गीतास्वपि

‘यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥’

इति ।

प्राणायामप्रसंगात् तदनन्तरोपकल्पितशोष-
 णदाहनाप्लावानां तत्त्वमुत्तेजयति

सोसो मलसु णाणं

दाहो एअंस वासुणंहोल ।

अंबालनं आणं
णाणं सुहासेअणिमिआ सुधिः
॥ ३८ ॥

शोषो मलस्य नांशो
दाह एतस्य वासनोच्छेदः ।
आप्लावनं तनूनां
ज्ञानसुधासेकनिर्मिता शुद्धिः
॥ ३८ ॥

स्पष्टम् ॥ ३८ ॥

२५ बुद्ध्यहङ्कारमनोरूपाणवमायीयकार्मस्वभावमलत्रयस्य नाशः ।
वासना च शून्यावस्थारूपा तस्या दाहः तनुशुद्धिश्चैतत्सर्वं ज्ञानेनैव
भवति, तदुक्तम् श्रीगीतासु

‘ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।’

इति । यदा चोर्ध्वपक्षाश्रयणं क्रियते तदा चेत्थं बोध्यम्

‘अनाश्रितः शून्यमाता बुद्धिमाता सदाशिवः ।

ईश्वरः प्राणमाता तु विद्या देहप्रमातृणी ॥’

इति ।

पुष्पादिस्वभावमुपन्यस्यति
 अविअपदाए विमसां
 विअणवगेस अङ्गसंणाहो ।
 अघं व्येजविलासो
 पुफालं सभावपोसअ भाव॥३९॥

अविकल्पतया विमशो
 विकल्पवर्गस्याङ्गसन्नाहः ।
 अद्यै वेद्यविलासः
 पुष्पाणि स्वभावपोषकाः भावाः
 ॥ ३९ ॥

२६ पुष्पाणि इच्छाशक्तिमयाः सोमभट्टारकांशरूपा नीलपीतादयः,
 त एव च परावस्थायां स्वभावपरिपोषका भवन्तीति । यदुक्तम्

‘यद्यप्यर्थस्थितिः प्राणपुर्यष्टकनियन्त्रिते ।

जीवे निरूद्धा तत्रापि परमात्मनि सा स्थिता ॥’

इति तेषामेवाधराक.....वात्मनि स्थिता सा वेद्यं तदेवाध्यै, तदुपरिव-
 र्तिज्ञानक्रियामयो विकल्पवर्गः अङ्गन्यासः, तदेतदेव सूचितं – स तत्रार्च-
 नीय इत्यत्र ।

करचरणाद्युपलक्षितस्य विकल्पविक्षोभप्रप-
ञ्चस्य पूर्णाहंभावभावनास्वभावया कयाचित्
अविकल्पतया विमर्शनमङ्गन्यासः, वेद्यस्य
विकल्पप्रसरलक्षणस्य यो विलासः—संकोचाव-
स्थायामपि स्वभावानतिक्रान्तो व्यवहारः तदेव
अर्घ्यम्, स्वस्य यो भावः पूज्यदेवतास्वभावतया
निरूपितचमत्कारः तस्य तादृक्परामर्शप्रतिष्ठाप-
नलक्षणपोषणप्रयोजनानि पुष्पाणि—स्वभावं
पोषयन्ति इति व्युत्पत्त्या पुष्पाणि इति तात्प-
र्यार्थः ॥ ३९ ॥

एवं लौकिकालौकिकसाधारण्येन उपात्तेषु
द्रव्येषु सर्वेन्द्रियपक्षपातविषयद्रव्यविशेषं पृथक्कृत्य
संस्कारयोगाभ्यां परीक्षितुमाह

पुण्याहन्ता मुहे

वंसविअपंकुराणा यंशोवम् ।

मन्तुलेहविशुद्धं
 पुणां कुलबिन्दुतंपणं पणिमो
 ॥ ४० ॥

पूणाहन्ताया मुखे
 विश्वविकल्पाङ्कुराणां विक्षेपम् ।
 मन्त्रोल्लेखविशुद्धं
 पुण्यं कुलबिन्दुतर्पणं भणामः
 ॥ ४० ॥

कुलं हि नाम वेद्यवर्गोल्लासतया स्वस्वभावतया
 भगवान् अर्घ्यभट्टारक इत्याख्यायते, तत्र तदी-
 या ये बिन्दवः—क्रमात्क्रममंशांशतया परिस्फु-

२७ पूणाहन्ताया अनुत्तरस्वातन्त्र्यरूपशुद्धविद्याया मुखे मन्त्राणामुल्लेखै-
 श्चिन्नैर्विशेषेण शुद्धमास्त्रादितं कृतम् अत एव लोकत्रयपावकम्, यदुक्तम्
 'न तैर्विना भवेच्छब्दो नार्थो नापि चित्तेर्गतिः ।'

इति । कुलस्य परशक्त्यात्मकमहाकुलस्य यत् परमशिवात्मकं स्वरूपं
 तदेव बिन्दुस्तस्य तर्पणमिति ।

रन्तः शक्तिप्रसरस्पन्दाः तैः क्रियमाणं देवता-
तर्पणं भणामः—परामृशाम इति यावत्,.....
..... ॥ ४० ॥

.....लितत्वात् क्रमेण अर्च्यदेवताचक्ररह-
स्यम् उद्गावयितुम् आदौ उद्देशत उपन्यस्यति
सिरिपीठपंचवाअ
णेतुतंवीद्रचकीए ।
तंरह तंरह गुरुणं
पन्ती पंचअसत्ती अ सिंठिपमुहाल
॥ ४१ ॥

श्रीपीठपंचवाहो
नेत्रत्रयवृन्दचक्राणि ।
स्मरत स्मरत गुरुणां
पंक्तिं पंचशक्तीश्च सृष्टिप्रमुखाः
॥ ४१ ॥

पं० २ ' यावत् ' इत्यतोऽनन्तरं सर्वेषु प्राचीननव्यपुस्तकेषु बह्वी
मुदिर्बन्तते ।

श्रीपीठपंचवाहो नेत्रत्रयं वृन्दचक्रम् - इति
यानि चक्राणि तानि स्मरत, परामृशत । श्रीगुरु-
नाथानां च पंक्तिं स्मरत, गुरुमण्डलद्योतनाय
पुनरपि स्मरत इत्युक्तम्, सृष्टिप्रमुखाश्च पंचश-
क्तीश्च स्मरत याः सृष्टिस्थितिसंहारानाख्याभा-
सेति भिद्यन्ते ॥ ४१ ॥

अथ श्रीचक्रं क्रमेण उन्मुद्रयिष्यन् आदौ
पीठनिकेतनादिनेत्रत्रितयतां विभागद्वारा पर्या-
लोचयति

पीठे नव कलाः

पञ्चैव पञ्चवाहपदव्याम् ।

सप्तदश भालनेत्रे

द्वादश षोडश चान्यनेत्रयोः॥४२॥

२८ श्रीचक्रमिति, उक्तं च

‘तच्छक्तिपञ्चकं सृष्ट्या लयेनाग्निचतुष्टयम् ।

पञ्चशक्तिचतुर्वह्निसंयोगाच्चक्रसंभवः ॥’

इति ।

सर्वेषु संगृहीतमूलादर्शपुस्तकेषु ‘पीठे नव’ इत्यस्य ४२ पद्यस्य मूल-
प्राकृतपद्यं न दृश्यते, तस्मात् संस्कृतछायापद्यमात्रमेवोपन्यस्तं ज्ञेयम् ।

पीठं हि नाम स्वशरीरभट्टारकम् इत्युक्तम्,
यदुक्तं महानयप्रकाशे

‘शिवशक्त्युभयोन्मेषसामरस्योद्भवं महत् ।

वीर्यं तस्माद्देह एव महापीठं समुद्भूतम् ॥’

इति । तत्र च कलाः शक्तयो नव, ताश्च पर्या-
लोच्यमानाः—प्रमात्रंशमयः कश्चित् आद्यस्प-
न्दः, तदनु तस्यैव उपरि प्रसरणौन्मुख्यरूपा
शक्तिः काचित्, अथ तस्य प्रमाणस्फुरणरूपः
कश्चिदिन्द्रियपरिस्पन्दः, ततश्च वस्तुव्यवस्थाप-
नात्मिका तत्र स्फुरत्ता, पश्चात् प्रमेयोल्लासः,
प्रमेयवर्गश्च सूक्ष्मेक्षिकया परीक्ष्यमाणो भूतप-
ञ्चकमेव अन्तर्भवति, भूतानि च अत्र—आकाशो
वायुस्तेज आपो भूमिरिति क्रमात् उत्पद्यन्ते ।
तत्र च प्रारम्भ एव स्वात्मनश्चिद्रूपतापरामर्शः,
तदनु तस्य स्थैर्योपपादनम्, तदनु तद्योगरूपस्य
स्पन्दानुवृत्तिः, तदनु तस्यैव उज्ज्वलीकरणं, ततश्च
स्वविश्रान्तिलक्षणमाप्यायकत्वं च—इति क्रम-

विवक्षा । एवं च प्रमाता प्रमाणं पञ्चविधं प्रमेयं
पीठनिकेतनम् इत्यर्थो भवति । अन्ये पुनरेतत्पी-
ठक्षेत्रशमशानक्षेत्रेशमेलापयजनभेदात् पञ्चप्रकार-
तया उपासते, पञ्चैव पञ्चवाहपदव्यां वाहाः पर-
मेश्वरस्य स्फुरणधाराः, ताश्च पञ्च, — व्योमैवामे-
श्वरी खेचरी दिक्चरी गोचरी भूचरीति भवन्ति ।
तत्र व्योम्नाम् ओमात्मकप्रणवरूपताविमर्शवैशि-

२९ ..... पर्यालोचनात्मकं शाक्तं पर्वं तत्प्राप्तिं प्रति ईश्वरी
सामर्थ्यशालिनीति व्योमव्योमेश्वरी स्वातन्त्र्यापरपर्याया मायाशक्तिरिति
उच्यते । तदुक्तम्

‘प्रलीने शब्दौघे तदनु विरते बिन्दुविभवे
ततस्तत्त्वे चाष्टध्वनिवपुरुषाधिभ्युपरते ।
श्रिते शाक्ते पर्वण्यनुकलितचिन्मान्नगहनां
स्वसंवित्तिं योगी रसयति शिवाख्यां परतनुम् ॥’

इति । तथा

‘स्वातन्त्र्यापरपर्यायमायाजाड्यविलोपनात् ।
विलीय चिद्रसीभूतं विश्वानन्दमुपास्महे ॥’

इति । सैव च परिणामिनी पुरुषस्य भोक्तृत्वमापादयन्ती तन्नोगार्थमेव
प्रकृतिरिति उच्यते, न तु प्रकृतेर्निजं प्रयोजनमस्तीति । तदुक्तं पातञ्जले

‘तदर्थ एव दृश्यस्यात्मा’

दृश्यस्य प्रकृतेस्तदर्थं पुरुषभोगार्थमेवेति ।

ष्ट्यानुप्राणनानां वक्ष्यमाणपञ्चपर्वकाणां वामधा-
मानं प्रति ईश्वरी सामर्थ्यशालिनीति व्योमवामे-
श्वरी, सा च - परमेश्वरस्य अविकल्प्यभूम्यनुप्र-
विष्टा चिच्छक्तिश्च बोधरूपे प्रमातरि स्फुरन्ती,
तदनु तदन्तःकरणानुप्रविष्टा पश्चात् तस्यैव बाह्ये-
न्द्रियानुबन्धिनी भूत्वा बहिर्वेद्यलक्षणं विषयोल्ला-
सम् अखिलम् उपयुङ्क्ते इति, स्वे चरणात् स्वेचरी,
दिक्षु अन्तःकरणेषु चरति इति दिक्चरी, गोषु
बहिरिन्द्रियेषु संचरणात् गोचरी, भूमिरूपविष-
यौचित्याचरणात् भूचरीति । अथैवं पञ्चधा बहतः
परमेश्वरस्य प्रमातृप्रमाणप्रमेयतया त्रैविध्येनाऽपि
प्रकारं सूचयन् मूर्तिचक्रं तावदाह 'सप्तदश भाल-
नेत्र' इति, - भालो ललाटः तद्गतनेत्रे सप्तदश-
शक्तयः, तच्च 'मूर्तिचक्रम्' इत्याम्नायते - मूर्छ-
नात् मोहनरूपात् समुच्छ्रयणरूपाद्वा मूर्तिचक्रं,

३० मूर्तिचक्रमिति भोग्यरूपायाः प्रकृतेर्भोक्तरूप आत्मेति उच्यते, ।
अस्यैव च प्रमाता आत्मा भोक्ता शिव इति पर्यायाः । तदुक्तम्

‘प्रकाशानन्दाभ्यामविदितचरीं मध्यपदवीं

प्रविश्यैतद्द्वन्द्वं रविशशिसमाख्यं कवलयन् ।

तच्च अन्तर्बहिरहन्तेदन्ताद्वितयस्फुरणानुगुण्यात् ।
 तत्र यदा अहन्तायाः समुच्छ्रायः तदा इदन्ताया
 न्यग्रभावरूपो मोहो भवति, यदा पुनरिदन्तायाः
 समुच्छ्रायः तदा अहन्ताया उक्तरूपो मोह, इति —
 द्वयमपि एकार्थमेव, रूपं च प्रमातृबहिरूपस्य
 परमप्रकाशस्य परभैरवसंविदैक्यपर्यन्तोत्कर्षः पा-
 षाणादिजडसंवित्पर्यन्तो न्यूनीभावश्च इति —
 महती स्वातन्त्र्यशक्तिर्मूर्तिशब्देन उच्यते । तत्र

प्रविशोर्ध्वं नादं लयदहनभस्मीकृतकुलः

प्रसादात्ते जन्तुः शिवमकुलमम्ब प्रविशति ॥ ’

इति, वामधामेति मूर्तिचक्रेत्यनेन ‘यस्योन्मेषनिमेषाभ्याम्’ इति सूत्रे
 यस्येति उन्मेषनिमेषेति पदद्वयं निर्वाहितम्, त्रिकार्थाभिप्रायेण तु एतत्
 नरशिवात्मकं रूपद्वयं, शक्त्यात्मकं तु रूपं प्रकृतेरेवापरिणामित्वे चित्ता-
 त्मकं तृतीयं शक्तिरूपं भवतीति । तदुक्तम्

‘परशिवरविकरनिकरे प्रतिफलति विमर्शदर्पणे विशदे ।

प्रतिरुचि रुचिरे कुब्जे चित्तमये निविशते महाबिन्दुः ॥ ’

इति । अनेन च शक्तेरेव जगत्प्रादुर्भावात् जगत् इत्येतन्निर्वाहितमिति ।
 तदुक्तमभिनवगुप्तपादैः

‘भैरवरूपस्य विश्वस्य नररूपापरभट्टारिकास्वभावः शाक्तस्तत्सहित-

स्यात्मनः शिवात्मकं तृतीयं ब्रह्म हृदयम्’

इत्यनुत्तरविचारे । शाक्तमेव च रूपं बृन्दचक्ररूपम् ।

कलाः सप्तदश अग्नेर्बाह्याभ्यन्तरकलनेन 'कला-
दशकं, शिखासप्तकं' च इत्याम्नायेषु प्रसिद्धं तत्सं-
ख्यया मूर्तिचक्रशक्तयस्तावत्य इति । ताश्च पर्या-
लोच्यमानाः चैतन्यं प्राधान्यम् अभिमानकर्तृ-
त्वम् अध्यवसायो वचनम् आदानम् गमनम्
उत्सर्जनम् आनन्दत्वं ज्ञानं निश्चयः संकल्पनं
श्रवणं स्पर्शनं दर्शनम् आस्वादनम् आग्राणनं
च इति प्रमातृस्फुरणप्रकारा एव भवन्ति, तेषाम्
अन्तःकरणबहिष्करणादीनि उपायतया अवति-
ष्ठन्ते, एतास्तु मूर्तिशक्तयः संकुचितस्य प्रमातुः
तत्तद्विषयसाधनभेदोपश्लेषात् पशुत्वम् उपजन-
यन्ति, असंकुचितस्य स्वस्वातन्त्र्यशक्तिविजृम्भसं-
रम्भकतया प्रवर्तमानाः परमशिवीभावलक्षणं मा-
ङ्गल्यम् उन्मीलयन्ति इति । अथ प्रकाशानन्द-
चक्रद्वितयमाह 'द्वादशषोडश चान्यनेत्रयोरिति'
अन्ययोः दक्षिणवामरूपयोः नेत्रयोर्यथासंख्यं द्वा-
दश-षोडश शक्तय इत्यर्थः । तत्र च दक्षिणं नेत्रं
प्रकाशचक्रं - प्रकाशयते अनेन प्रमेयतत्त्वम् इति

व्युत्पत्त्या प्रकाशः प्रमाणम् इत्यर्थो भवति । तत्र च शक्तयो द्वादश, ताश्च तत्त्वदृष्ट्या यथाक्रमं प्राणप्रधानानि वाक्पाणिपादपायूपस्थरूपाणि 'कर्मेन्द्रियाणि' मनःश्रेष्ठानि श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनाप्राणात्मकानि 'ज्ञानेन्द्रियाणि' । वामनेत्रमानन्दचक्रम् — आनन्दो नाम स्वात्मपरमेश्वर इदन्तया स्फुरन् समन्तात् समृद्धिस्वभावः प्रमेयवर्गोल्लासः, स च सोमांशः, तत्र च कलाः षोडश वस्तुवृत्त्या, ताः षोडशविकारस्वभावाः, विकाराश्च कर्मेन्द्रियपञ्चकं ज्ञानेन्द्रियपञ्चकम् आकाशादिभूतपञ्चकम् मनश्च ॥ ४२ ॥

एवं स्थूलदेहे पीठतया उपास्यतामुपपाद्य सूक्ष्ममप्येवं विम्रष्टव्यमित्येवमुन्मीलयितुं वृन्दचक्रं पर्यालोचयति

आपडिअं पञ्चसन्धे
वोसोटीतिदं किमि ।

३१ प्राणप्रधानानीति प्राणमनःप्राधान्यमत्र सदाशिवेश्वरवदेव पूर्वोक्तप्रकारेण बोध्यमिति ।

ण खलु मण्डले गुरुणां
णिअमो णिअआइलं धि मां मुत्तो
॥ ४३ ॥

प्रकटितपञ्चस्कन्धं
चतुष्पष्टिर्भवति वृन्दचक्रम् ।
न खलु मण्डले गुरुणां
नियमो नियमानलं विना युक्तः
॥ ४३ ॥

वृन्दचक्रं वृन्दसंदोहात्मा, तादृक्त्वं च तस्य
स्वतः पुर्यष्टकमयतया ज्ञानसिद्ध्यादिपञ्चकसमष्टि-
स्वभावत्वाच्च, प्रकटितपञ्चस्कन्धज्ञानसिद्धाः षो-
डश, मन्त्रसिद्धाश्चतुर्विंशतिः, मेलापकसिद्धा द्वा-

३२ षोडश स्वरा ज्ञानसिद्धरूपाः । कादिभान्ताश्चतुर्विंशतिर्मन्त्रसिद्धाः
स्वरहीनेन मकारेण शिरसि मिलिताः । मेलापसिद्धा द्वादश, — यथा
'व्यञ्जनमस्वरं परं वर्णं नयेत्' १ 'समानः सवर्णे दीर्घीभवति परश्च
लोपम्' २ 'यवर्णो यमसवर्णे न च परलोप' इत्याद्येवं रूपः ३ 'ओदन्ता
अ इ उ आ निपाताः स्वरे प्रकृत्या' इत्याद्येवंरूपः ४ 'क का कि की'

दश, शाक्तसिद्धा अष्टौ, शांभवसिद्धाश्चत्वारः—
 इति भङ्ग्या चतुष्पष्टिर्वृन्दचक्रम् । अयं भावः—
 परमेश्वरो हि प्रकाशः प्रकृत्या प्रसन्नगम्भीरमनुत्त-
 रतरङ्गमम्बुराशिमनुकुर्वन् अविकल्पात्मैव अन्तः
 स्वातन्त्र्यमयीमानन्दशक्तिमनुभवति, तस्य च ता-
 दृक्स्वभावानुप्रविष्टाः शक्तयः शाम्भव्यः, स एव
 यदा किञ्चित्कल्लोलनक्रियौन्मुख्यम् अवलम्बते
 तदा शाक्तोल्लासः, तस्यैव किञ्चिल्लोलीभावे मे-
 लापपरिस्फुरणम्, उपर्युद्धिक्तकल्लोलकल्पनायां

इत्यादि द्वादशमात्रायोजनरूपः ५ 'क क ऋ ऋ' इत्येवंरूपः ६ तथा
 स्वराणां व्यञ्जनानां चास्वराकारेणान्तर्व्यापकरूपमेलापः ७ 'यवर्णोऽयम-
 सवर्णे' इत्यनेन संपन्नानां चतुर्णां 'सपरस्वरायाः संप्रसारणम्' इत्या-
 दिना इ उ ऋ लू रूपेण पुनः परिणामः ८ आद्यकलाचतुष्कस्य निरावर-
 णीभावः ९ द्वादशमरीचीनां युगपत् त्रयोदशे प्रवेशलक्षणः संहारः १०
 एषामेव निजविषयान् प्रति मेलापः ११ इति त्रितयात्मकः संविन्मेलापः ।
 शक्तेरनलपवनवलनया मध्यमार्गोदिताया मायाख्यपाशवब्रह्मविष्णुरुद्रे-
 श्वरसदाशिव-इन्द्रिकादीपिकाबैन्दवनादाख्यशक्तिरूपग्रन्थिद्वादशकेन सह
 स्पर्शभेदसंख्यातेन धाममेलापो द्वादशः १२ । एष च त्रिविधसंविद्रूपाष्ट-
 विधवर्णरूपैकविधधामसंख्यातो द्वादशविध उन्मनारूपसमवायात्मा मे-
 लापः १३ यादि-हान्ता अष्टौ शाक्तसिद्धाः । आद्यक्षरचतुष्कलारूपाः
 क्षकारचतुष्कलारूपा अष्टौ शांभवसिद्धाः ।

मात्रोन्मेषः, चन्द्रोदयादब्धेरिव कुत्रचित्प्रवृद्धिहे-
तूलङ्घनादिरुक्तक्षोभको ज्ञानसिद्धोदयः, ततश्च
ज्ञानसिद्धाः प्रमेयांशात्मकतया शाक्तसिद्धाः, तद-
वच्छेदव्यपोहनया शुद्धप्रमातृतामापन्नाः शाम्भव-
सिद्धाः, स्वपूर्णसंवित्स्वातन्त्र्यमयपरमशिवभट्टारक-
तयेति । तथा च श्रीचक्रक्रमसंज्ञावे

‘ज्ञानं सृष्टिं विजानीयात्स्थितिर्मन्त्रः प्रकीर्तितः ।

संहारं च महाशाक्तं ..... ॥’

.....

[इतोऽनन्तरं सर्वेष्वद्वादशपुस्तकेषु वृष्टिर्वर्तते, या वर्तमानपद्यस्य
भागात्मा, अग्रिमपद्यानां च पूर्णतया टीका अस्तीत्यनुमीयते]

सृष्टौ तु दश कलाः

स्थितौ तु द्वात्रिंशद्भवन्ति शक्तयः।

एकादश संहारे

त्रयोदश तास्तुरीयपर्वाणि ॥४४॥

३३ अत्रैव च पञ्च शक्तीः सृष्टिप्रमुखा इत्यस्यान्त .....
स्तदेव द्योतयितुमुक्तं तथा च श्रीचक्रेति

भासायां न विकल्पाः
 स्फुरन्ति स्फुरदेकनिष्कलश्रियाम् ।
 यदि प्रतिबिम्बगत्या
 स्फुरति परं षोडशाधिका देवी
 ॥ ४५ ॥

सृष्टेः पञ्चकलाभासे
 जनो गणयति व्यवधानम् ।
 सृष्टेर्मूलस्कन्धे
 भासायां पल्लवः सृष्टिः ॥ ४६ ॥

[सृष्टावित्यादि इदं पद्यत्रयं पुस्तकान्तरेष्वविद्यमानं केवलमेकस्मिन्नेव
 संदृश्यमानतया पश्चात् प्रक्षिप्तं प्रतिभाति ।]

चित्तं ण रिहलि चित्तं
 चित्तअरो पसलिरिहलि तचित्तं ।
 ताहि भणह कत्थ जोगो
 कालं दोणंवि देवधावधा ॥ ४७ ॥

चित्रं न लिखति चित्रं

चित्रकरः पश्यति लिखति तच्चित्रम्।

तद्गणत कुत्र योग्या

कर्तुं द्वयोरिति देवताबुद्धिः ॥ ४७ ॥

जडमजडं वा वस्तु 'देवता' इति संदिहानो
जन एवं प्रतिबोध्यः, यदुत आलेख्यार्पितवपुषं
पुरुषमचेतनं प्रति तज्जातीयस्य अन्यस्य कस्य-
चिदपि तादृग्विलेखनक्रियायां सामर्थ्यं नालो-
क्यते प्रत्युत तद्विजातीयस्य तच्छिलानिर्माणे
रूपकौशलोत्कर्षशालिनः चेतनस्यैव तत्संभवति—
इत्यापतितम् । उक्तमर्थं हृदयंगमीकर्तुं 'पश्यति'
इत्युक्तम्, चेतनाचेतनयोः सामर्थ्यमसामर्थ्यं च
प्रख्यापयितुं पुनः पुनश्चित्रशब्दप्रयोगः । तदिति
यतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां चेतनस्यैवोक्तक्रियाकर्तृ-
त्वम् न पुनस्तद्व्यतिरिक्तस्य कस्यचित्ततो हेतो-
र्भणत परामृशत—तयोश्चित्रस्य चित्रकरस्य चो-

भयोर्मध्ये कस्य देवताबुद्धिः कर्तुमुचिता, इति

॥ ४४-४५-४६-४७ ॥

ननु 'स्वात्मैव देवता' इति निर्बन्धः तत्कि-
मस्य मन्त्रतन्त्रादिना प्रपञ्चेनोपक्रियते, स खलु
स्वव्यतिरिक्तदेवाभिमुखप्रयोजनतया स्वीक्रियते ?
इत्याशङ्क्य - मन्त्रस्तावदुक्तरूपदेवतानुगुण्येन नि-
र्णीयते, इत्याह

मणणमणी णियविभवे

णियसंकोचभअंमि त्रानई ।

कवलीयअविस्रविअपा

क्षणभुवि कावि मन्तसन्दथो

॥ ४८ ॥

मननमयी निजविभवे

निजसंकोचभये त्राणमयी ।

कवलितविश्वविकल्पा

अनुभूतिः कापि मन्त्रशब्दार्थः

॥ ४८ ॥

‘मननत्राणधर्माणो मन्त्रा’ इति ह्याम्नायः, तत्र मन्त्रानुसंधातुः स्वेच्छामात्रेणोपाधिना ‘विभवः, संकोच’ इति उपाधिद्वयमस्ति, तयोर्विभवो नाम विश्वतदुत्तरोभयसामरस्ययुक्त्या अहंभावभावनात्मा विकासः—यत्पारमैश्वर्यमुच्यते, संकोचश्च तद्विपर्ययादपूर्णत्वाभिमननं तत् ‘पाशवम्’ इत्याख्यायते । एवं स्थिते तादृगात्मनि विकासे समुल्लसति तस्य च यन्मननम्—उपर्युपरि यथापरामर्शानुस्यूतिस्वभावश्चमत्कारः, तत्प्रकृतं यस्याः, तद्वदुक्तरूपे संकोचे प्रस्तुते त्राणं ‘संकोचोऽपि विचार्यमाणश्चिदात्मैक्येन प्रथमानत्वाच्चिन्मय एव अन्यथा तु न किञ्चित्’ इति श्रीप्रत्यभिज्ञाहृदयमर्यादया तस्यापि संकोचस्य वैश्वात्म्यप्रथानुप्रविष्टतानुसंधानोत्पादनद्वारा स्वस्वभा-

वभङ्गप्रसंगरूपचाकित्यव्यपोहनलक्षणं रक्षणं त-
न्मयी, हेतुद्वयेन वेद्यविक्षोभसर्वग्रासविशृङ्खलो-
ल्लासायानुभूतिः स्वहृदयैकसंवेद्या विमर्शशक्तिः,
सैव मन्त्रः । यथा च श्रीराजभट्टारके

‘वर्णात्मको न मन्त्रो

दशभुजदेहो न पञ्चवदनोऽपि ।

संकल्पपूर्वकोटौ

नादोल्लासो भवेन्मन्त्रः ॥’

इति ॥ ४८ ॥

ननु मन्त्राणामेव अलौकिकानुभूत्यात्मकत्वं
प्रसाधनम्—एतत्सर्वं निर्विवादं, श्रोत्रेन्द्रियग्रा-
ह्यस्य शब्दराशेः कीदृशम्? इत्याशङ्क्य, वाक्तृत्व-
स्यैव तत्त्वमुन्मुद्रयितुमाह

वेहरिआ णाम किआ

णाणमई होल मलमा वाआ ।

इच्छा उण पंखन्ती

सक्षमं समरशा वत्ती ॥ ४९ ॥

वैखरी नाम क्रिया

ज्ञानमयी भवति मध्यमा वाक् ।

इच्छा पुनः पश्यन्ती

सूक्ष्मा समरसा वृत्तिः ॥ ४९ ॥

वाक्तृत्वं तावत्क्रमात्—सूक्ष्मा पश्यन्ती मध्यमा
वैखरी, इति चतुर्धा भिद्यते । तत्र वैखरीति ता-
त्वादिकरणव्यापारे प्रसिद्धा, या—क्रियाशक्ति-
रित्यध्यवसीयते, मध्यमा च बुद्धिवृत्तिमात्रं प्रव-
र्त्यमानत्वात् ज्ञानशक्तिः, पश्यन्ती पुनरिच्छा-
शक्तिः—बहिःप्रसरणाभ्युपगमरूपत्वात्तस्याः, यतः
पश्यन्तीति व्युत्पत्तिः, सूक्ष्मा तु शिखण्ड्यण्डरस-
न्यायात् उक्तवाक्रयशवली[कृत]स्वभावा प्रत्य-
गृह्यः परमेश्वरस्योद्योगलक्षणा वृत्तिराख्यायते,
परा वाक् पुनः तस्यैव परमेश्वरस्य स्वरूपमनुप्र-
विशन्ती परिस्फुरति ॥ ४९ ॥

अथ मन्त्रसाहचर्यान्मुद्राप्यलौकिकी काचिद-
नुसंधेया, इत्याह

आनन्दुल्लासिनी

फुल्लंइअंमहसिथिसोहङ्गा ।

दीसइ जंथ दसाए

सौश्चि अ देवंस मंवमुदामी

॥ ५० ॥

आनन्दोल्लासश्रीः

क्षुल्लकिताष्टमहासिद्धिसौभाग्या।

दृश्यते यत्र दशायां

सैव च देवस्य महामुद्रा ॥५०॥

यस्यामवस्थायां देवस्य — क्रीडाविजिगीषाद्य-
नेकप्रकारस्वातन्त्र्यसारत्वात् पूज्यपूजकत्वोभयस्व-
भावसामरस्यशालिनः परमेश्वरस्य, स्वविश्रान्ति-
लक्षणं आनन्दं प्रति य उल्लासः, तथा परामृश्य-

तया स्फुरत्ता, तस्याः श्रीः — तदुपर्युपरि अनुस्यू-
तिलक्षणा प्ररूढिः, दृश्यते — अपरोक्षीक्रियते, सैव
सर्वाः करङ्किण्यादयः प्रसिद्धास्तास्ता मुद्रा-
इत्यवगन्तव्यम् । क्षुल्लकितेति, अणिमादीनां सि-
द्धीनां साधकजनहारित्वोत्कर्षलक्षणं यत्सौभाग्यं
तदुपपादितया आनन्दसंपदा क्षुल्लकीक्रियते इत्य-
क्षरार्थः । अयं भावः — करचरणाद्यवयवकुञ्चना-
दिसंकोचोल्लङ्घनेन निस्तरङ्गसमुद्रावस्थास्थानीया
अन्तर्लीनबुद्बुदविन्द्वादिकल्पाशेषबाह्यानन्दपरि-
स्पन्दा स्वविश्रान्तिचमत्कारापरपर्यायपरामर्श-
क्रियारूपा काचिदलौकिकानुभूतिर्मुदं रातीति
व्युत्पत्त्या कैरङ्किण्यादन्यमुद्राप्रपञ्चोदयविलयभू-
मिर्मुद्रात्वेनानुसंधेया, इति ॥ ५० ॥

३४ खेचरी लेलिहाना भैरवी क्रोधनी करङ्किणी इति शांभवसिद्धा-
दिपञ्च मुद्राः, तत्र खेचरीमुद्रालक्षणम्

‘अन्तर्लक्ष्यो बहिर्दृष्टिर्निमेषोन्मेषवर्जितः ।

एयासौ शांभवी मुद्रा सर्वतन्त्रेषु गोपिता ॥’

इति ।

इत्थं महता प्रपञ्चेनोपपादितस्य विमर्शस्वरू-
पस्य प्रयोजनमुपपादयितुमाह

हिअठोणपरूढो

विमर्सकम्पडमो महासाहे ।

पुंपई भोअसिरी

पल्लवइ अ णिंकव सुकसु ढालोअ

॥ ५१ ॥

हृदयस्थानप्ररूढो

विमर्शकल्पद्रुमो महाशाखः ।

पुष्पयति भोगश्रियं

फलति च निष्कलं सुखोत्सवालो-

कम् ॥ ५१ ॥

हृदयं हि नाम विश्वप्रतिष्ठाभूमित्वादतिमह-
त्स्थानम्, यदुक्तं आचार्याभिनवगुप्तपादैः

पं० १ ग० पु० स्वभावस्येति पाठः ।

पं० ९ ख० पु० पुंसां भोगश्रिया इति पाठः ।

‘हृदयं हि नाम विश्वप्रतिष्ठास्थानमित्युच्यते’

तत्र प्रकर्षेण रूढः — चर्व्यमाणतामापन्नो, विम-
र्शः — बाह्याभ्यन्तरपथसहस्रसर्वस्वनिर्वाहकतया
तत्तदभिलषितपदार्थदानपाण्डित्यशालिकल्पशा-
खी इत्यध्यवसीयमानो विमर्शलक्षणः स्वात्मपरा-
मर्शात्मा चमत्कारः, स्वस्वरूपवेदिनां पुंसां, पु-
ष्प्यति भोगाश्रियं — पुष्पस्थानीयां भोगलक्ष्मी-
मुद्गावयति इति, भोगोऽप्यभिमतोऽङ्गनालिङ्ग-
नादिबहिर्भूत्यनुभवः, तस्येयमेव श्रीः, यद्विधिनि-
षेधोल्लङ्घिना संविदद्वैतास्वादसौभाग्येन ग्राह्यग्र-
हणकौतूहलोपलम्भ एव स्वात्मविजृम्भाभाववेध-
साधनप्रगल्भः संपत्स्वभावत्वेन अनुभूयते । किं
च विमर्शाख्यः कल्पशाखी निष्कलमहन्तेदन्ता-
विभागविच्छेदावच्छेदलक्षणकलाकलङ्कशून्यं य-
त्सुखं — स्वविश्रान्तिस्वभावः स्वहृदयाह्लादः, स
एवोत्सवः

‘शचीकुचतटे शक्रो नरके विद्युदन्क्रिभिः
उभौ समसमाधानौ विचित्रो भावनाभ्रमः ॥’

इत्याद्यनुभवितृजनविशेषहृदयसंकल्पमात्रोपक-
ल्पितसौख्यारोपणतद्व्युदासेन बहुभिः श्रीशिवान-
न्द-महाप्रकाश-महेश्वरानन्दप्रभृतिभिः योगीन्द्रैः
संभूय संवादेनोपभुज्यमानत्वात् तादृगुत्सवरूप-
मालोकं प्रत्यक्प्रकाशं च प्रसूते ॥ ५१ ॥

ननु जीवन्मुक्तिलक्षणं माहेश्वर्यं खल्वस्य फल-
तया प्रतिपादितं, तत्तु न संभवति यतो — देहाद्य-
वच्छेदव्यतिरिक्त एव काले पुंसामपवर्गोत्पत्तिः —
इत्यन्येषामाग्रहः ? इत्याशंक्याह

किमिओ होइ ण देवो

तंस कहं कालकंमसंपंसो ।

णिश्चाणिरायइणंस वि

कोवि जीवमसोखपेफेहो ॥५२॥

पं० ६ ख० पु० तादृगालोकं प्रत्यक्प्रकाशं च प्रसूते इत्येतादृशः पाठः ।

पं० ८ ख० पु० लक्षणमाहेश्वर्यमिति पाठः ।

क्रमिको भवति न देव-
स्तस्य कथं कालकल्मषस्पर्शः
नित्यनिरावरणस्यापि
कोऽपि जीवन्मुक्तिप्रत्यूहः
॥ ५२ ॥

देवो हि नाम देशकालादिविश्वविलासं प्रति
स्वस्वभावसंविद्वर्षणोपकल्पतया द्योतनाद्यनेका-
र्थोपपादनवैशारद्याद्विश्वात्मकः परमेश्वर इत्यव-
धार्यते, अतश्चायं क्रमिको न भवति—पौर्वाप-
र्यादिविकल्पनामयेन क्रमेण नाक्रम्यते, वैश्वात्म्यै-
क्यविजृम्भणसंरम्भोत्तरे भगवति

३५ नित्यनिरावरणस्यापीति । यदुक्तम्

‘यत्र स्थितमिदं सर्वं कार्यं यस्माच्च निर्गतम् ।

तस्यानावृतरूपत्वाच्च निरोधोऽस्ति कुत्रचित् ॥’ (स्प० २)

इति । तथा

‘अक्रमता मे क्रमिकं ज्ञात्राद्यं सक्रमाक्रमा तु चित्तिः ।’

इति च ।

पं० ६ क० पु० उपकल्पितया इति, ख० पु० उपकल्पनया इति पाठः

‘चलित्वा यास्यते कुत्र सर्वं शिवमयं यतः ।’

इति-स्थित्या कस्य कस्मात्पृथक्त्वम्, तद्धेतुकः
क्रमश्च—इति युक्तिपर्यालोचनायां मूकीभाव
एवोत्तरं प्रत्यर्थिनो जनस्य, अस्य कालाख्येन
कलङ्केन संपर्कः केनचिदपि प्रकारेण न संभ-
वति—कालस्य क्रमतयैव पर्यवसानात्, एवं
‘नित्यनिरावरणस्य’ इत्यादि । एतदुक्तं भवति

‘चिदानन्दलाभे देहादिषु चेत्यमानेष्वपि

चिदैकात्म्यदार्ढ्यं जीवन्मुक्तिः ।’ (सू० १६)

इति श्रीप्रत्यभिज्ञाहृदयमर्यादया भोगमोक्षसाक्षा-
त्कारलक्षणो जीवन्मोक्षः

‘सर्वो ममायं विभवः,

इति स्ववैश्वात्म्यानुसंधानसंयुक्षितैश्वर्याणां प्रमा-
तृणां स्वभाव एव, न त्वाहार्यः कश्चिदतिशयः

॥ ५२ ॥

ननु जीवन्मुक्तिर्नामात्मनो जननमरणाद्यनु-
स्यूतस्य सर्वावस्थानिर्विशेषस्वानन्दोत्सवानुभूति-

सामरस्यं, स्थैर्याभावपक्षे कथं संगच्छेत? इत्या-
शंक्य, क्षणभङ्गमेव वक्तुमाह

यकिवि जेण केण वि
रूपेण जहिं कहिं वि किं णंथ ।
तां अंपा णिवि
अंविरो खणभङ्गो च्छेअ अंविरो होत
॥ ५३ ॥

यत्किमपि येन केनापि
रूपेण यत्र कुत्रापि किं नास्ति ।
तस्मादात्मा नित्यः
स्थिरः क्षणभङ्ग एव स्थिरो भवति
॥ ५३ ॥

३५ अत्र चायमाशयः - व्यवहारकाले क्रियाशक्तियोगलक्षणसर्वाकार-
निराकारस्वभावस्यात्मनः नानाजातिव्यक्तयः प्रादुर्भवन्ति, तत्रैवं स्थिते
सति कस्मिंश्चित्सामान्ये कस्यांचित् व्यक्तौ च ध्वंसोन्मुखायां संपन्नायामपि
तदात्मकत्वेन क्षणभङ्गुरत्वेऽभ्युपगतेऽपि अपरसामान्यव्यक्तयः स्थिता
एवेति नित्यत्वस्थिरत्वेऽपि अभ्युपगते आत्मनि - इति व्यवहारकालविष-
यमेव नित्यत्वानित्यत्वं न परमार्थसत्ताविषयमिति ।

अत्रायमाशयः — यत्किमपि कामं भावरूपम-
 भावरूपं वा वस्तु, यस्मिन्कस्मिंश्चिद्वर्तमाने भवि-
 ष्यदादौ वा काले, तथा पुरो-वर्तिनि अनासन्ने
 वा देशे, येन केनापि सभागात्मना विभागस्व-
 भावेन वा वपुषा, विद्यते वा न वा इति? न वि-
 द्यते इति तावन्न शक्येत वक्तुं — शून्यत्वप्रसङ्गात्,
 प्रपञ्चस्य शून्यत्वपक्षश्च पूर्वमेवाधिक्षिप्तः, तत्र
 यत्किंचिद्वस्तु विद्यते एव — इति वक्तव्यम्, तदा
 च सत्स्वभावतया ‘अयमात्मा परिस्फुरति’ इति
 कथमस्य स्थैर्यमुच्छिद्येत, आत्मनो विश्वाकार-
 त्वाङ्गीकारे विश्ववर्तिनां क्षणभङ्गाभ्युपगमेऽपि-
 योऽयं क्षणभङ्गो नाम कश्चिदर्थः तस्य तावदन-
 पह्लव एव, इति — तावन्मात्रेणापि तन्मयस्याप्या-
 त्मनः स्थैर्यमव्याकुलम् किमुत विश्वस्यैव स्थैर्ये
 समर्थ्यमाने इति, अनुभवविकल्पस्मरणलक्षणाने-
 कसंघट्टानुसंधानसाध्या हि लोकयात्रा — स्तम्भं
 पश्य कुम्भमानय इत्यादौ तत्तच्छब्दार्थसंकेतानु-

स्मरणादेस्वश्यंभावात् । संविदां च तासामन्यो-
न्यानुसंधानसामर्थ्यं न संभवति - स्वयं प्रकाश-
त्वात्, तथा - भावे चान्यपरामर्शानौचित्यात्,
तदन्यवार्तानभिज्ञानामासामनुसंधानक्षमः कश्चि-
त्स्थैर्यशाली विद्यते - इत्यनिवार्येयं मर्यादा ।

‘ नित्यश्चात्मावगन्तव्यः कालक्रमविवर्जनात् ।
सर्वलोकप्रसिद्धेयं तत्तद्युक्तिरुदीर्यते ॥
प्रसवानन्तरं बालो जनन्याः स्तनमापिबन् ।
स्तनाद्यर्थक्रियां चैव स्मर्ता चेति विकल्प्यते ॥
स्मृतिश्चातुभवायत्ता सा च नात्रास्ति जन्मनि ।
ततः प्राचीनया भाव्यमनुभूत्या कयाचन ॥
सामानाधिकरण्यं च प्रायो विद्वद्भिरिष्यते ।
अत आत्मा सदा स्थैर्यान्नित्योऽसाविति बुद्ध्यताम् ॥’

इत्याद्युक्तनयेन ॥ ५३ ॥

३६ अन्योन्यानुसंधानेति, तदुक्तम् श्रीप्रत्यभिज्ञायाम्

‘ एवमन्योन्यभिज्ञानामपरस्परवेदिनाम् ।

ज्ञानानामनुसंधानजन्मा नश्येज्जनस्थितिः ॥

न चेदन्तःकृतानन्तविश्वरूपो महेश्वरः ।

स्यादेकश्चिद्वपुर्ज्ञानस्मृत्यपोहनशक्तिमान् ॥’

इति ।

नन्वस्तु जीवन्मुक्तिरूपः पुरुषार्थः स्थैर्यवत
एवात्मनः, तस्य च पुनरानन्दस्वभावत्वं विप्रति-
पन्नम् — पाषाणप्रायतया मुक्तयवस्थायाः कैश्चि-
दङ्गीकृतत्वात् ? इत्याशङ्क्याह

णणो अंपणो पियंथं
सर्वस पिअंउ णं भणाई सई ।
ता आनन्दसहाऊ
अंपा मुत्तो अमुत्तो वा ॥ ५४ ॥

नन्वात्मनः प्रियार्थं
सर्वस्य प्रियत्वं भणति श्रुतिः ।
तस्मादानन्दस्वभा^वव
आत्मा मुक्त अमुक्तो वा ॥ ५४ ॥
नन्वात्मन इति

३७ आनन्दस्वभाव इति । यदुक्तम्

‘सुगिरा चित्तहारिण्या पश्यन्त्या दृश्यमानया ।

जयत्युल्लासितानन्दमहिमा परमेश्वरः ॥’

इति । तथा

‘आत्मनः प्रियाय सर्वं प्रियं भवति’

इति श्रुतिः, सा परमेश्वरे परामृश्यतया प्रवृत्ता,
नन्विति पराम्युपगमार्थः

‘सुहृदयस्फुरणलक्षणस्य आत्मनः
पूर्णत्वादहमित्येतज्ज्ञानमानन्द उच्यते’

इति स्थित्या पूर्णाहन्तानुसंधानात्मकस्वविश्रा-
न्तिसतत्त्वो य आनन्द स एव असाधारणं रूपं,
तादृक्स्वभावत्वे च तस्य मुक्तत्वममुक्तत्वमित्यव-
स्थाद्वयमपि न किञ्चित् भयम्, यदि च तस्य
आत्मनो न आनन्दः स्यात्स्वभावः तदपत्यक-
लत्रादयः शमदमादयो भावाः कस्य प्रीणानाः
स्युः, नह्यपत्यादयः सहस्रमपि चैतन्यशून्यं किञ्चि-

‘त्रैलोक्येऽप्यत्र यो यावानानन्दः कश्चिदीक्ष्यते ।

स विन्दुर्यस्य तं वन्दे देवमानन्दसागरम् ॥’

इति ।

‘आनन्दो ब्रह्मणो रूपम्’

इति च । तथा च

‘चैतन्यमात्मनो रूपं निसर्गानन्दसुन्दरम्’

इत्यादिना बहुशोऽनुशिष्टमस्ति ।

दाम्रष्टुं प्रगल्भन्ते, चैतन्यस्य च स्वविश्रान्तिरेव
 'आनन्द' इत्युक्तम्, यदा पुनरस्य स्वविश्रान्ति-
 परामर्शं प्रत्यौदासीन्यं तदानीं देहच्छेदादिदुःखा-
 नुभूतिव्यपदेशः, वास्तव्या तु दृष्ट्या तादृशपरा-
 मर्शशून्यत्वेऽपि न कदाचिदस्य स्वविश्रान्त्यभावः
 इति सर्वदा सुखानुभूतिव्यतिरेकेण न किञ्चि-
 दुःखम् — इत्यालोच्यते । ननु आनन्दात्मकत्वे
 कथं क्रोधादौ पुंसां शस्त्रप्रहारादिश्लेषानुभूत्यौ-
 न्मुख्यम् ? इति चेत्, न — क्षेत्रकलत्राद्यनुरागावे-
 शवैवश्यादेवमुद्योग इति कश्चिदानन्दाध्यवसाय
 एव तेषामेतादृग्व्यवहारोपक्रमे निबन्धनम् इति
 दुःखानामपि सौख्यकक्ष्यानुप्रवेशात्सिद्धमस्यान-
 न्दस्वभावत्वम् । यदुक्तं श्रीमत्स्तोत्रावल्याम् ।

‘दुःखान्यपि सुखायन्ते विषमप्यमृतायते ।

मोक्षायते च संसारो यत्र मार्गः स शांकरः ॥’

इति । इत्थं च आत्मनः स्वस्य कामः इच्छौत्सु-
 क्यस्पृहादिपर्यायो भावत्वेन वर्तते तमेवोन्मील-

यितुमपत्याङ्गनादिप्रभृतिरखिलो वेद्यप्रपञ्चः प्री-
णानो भवति - इति श्रुत्यर्थो व्याख्यातः, प्रियार्थ
इति प्रीत्यर्थस्य प्रियशब्देनोपन्यासादात्मनः
स्वभावभूतः यः प्रीतिरूप एव भावः स कर्तृकर-
णादिवैचित्र्येण बहुप्रकारोऽनुभूयते, न पुनरेतद्व्य-
तिरिक्तः कश्चित्प्रीणनादिः पदार्थः - इत्यासूत्र्यते ।
मुक्त अमुक्तो वेति - न खलु नैयायिकादिमर्या-
दया मुक्त्यवस्थायां पाषाणप्रायत्वादात्मनो निरा-
नन्दत्वम् यतो मुक्त्यभावेऽपि तस्य एवंस्वभाव-

‘वास्तवेऽपि चिदेकत्वे न स्यादाभासभिन्नयोः ।

चिकीर्षालक्षणैकत्वपरामर्शं विना क्रिया ॥

इत्थं तथा घटपटाद्याभासजगदात्मनः ।

तिष्ठासोरेवमिच्छैव हेतुता कर्तृता क्रिया ॥’

इति ।

‘पुष्पाणि स्वभावपरिपोषका भावाः ॥’

इति च पूर्वमुक्तम् । तथा च

‘यल्लोहितं तदग्निर्यद्वीर्यं सूर्येन्दुलक्षणम् ।

अ इति ब्रह्म परमं तत्संघट्टोदयात्मकम् ॥

तस्यापि च परं वीर्यं पञ्चभूतकलात्मकम् ।

भोग्यत्वेनास्मरूपं च शब्दस्पर्शरसात्मकम् ॥’

इत्यादिना निर्णीतम् ।

त्वमपरिहार्यम्, किमुत तदनुभवः— इति द्योतनार्थ-
मेवमनादरेणोपन्यासः । किं च स्वस्यानन्दरूपा-
वश्यंभावे बन्धमोक्षादिविकल्पविक्षोभोऽत्र न
कश्चिदुपपद्यते— आनन्दस्य चित्तसत्त्वसामरस्या-
नुभूत्यात्मकत्वात् । यदाहुः

‘यत्र चित्सत्त्वयोर्व्याप्तिस्तत्रानन्दो विराजते ।

यत्रानन्दो भवेद्भावे तत्र चित्सत्त्वयोः स्थितिः ॥’

इति । एनमेव ह्यानन्दमुदीपयितुमाम्नायेषु प्रथ-
मद्वितीयादिद्रव्यस्वीकारनिर्वन्धोऽनुबध्यत इत्यु-
पनिषत् ॥ ५४ ॥

अथैवमुपपादितमात्मस्फुरत्तापरामर्शं प्रत्युपा-
यानाणवादीनुपदिदिक्षुः प्रथमं त्रीनपि एकैव
गाथयोद्घाटयति

अइ निअहिअउंल्लासं

णिण्णेतुं णिचणिकूलंइच्छा ।

मलतुइपुटीअंवा

अथंगत्ताण सोमसुंजाणताइ ॥५५॥

यदि निजहृदयोल्लासं
निर्णेतुं नित्यनिष्कलमिच्छा ।
मध्यतुटिष्ठुटितव्या
अस्तङ्गतयोः सोमसूर्ययोस्तर्हि
॥ ५५ ॥

यदि निजं यत्स्वसाक्षात्कारोल्लेखयोग्यं हृदयं
व्याख्यातस्वभावं तस्योल्लासश्च – इत्यचेतयितृ-
त्वादिवैचित्र्येण स्फुरणं, स प्रकृत्या कालविभाग-
व्युदासेन निष्कलो – हेयोपादेयत्वाद्यशेषविकल्प-
कल्पनाकलङ्कशून्यो भवति, तमेवंविधमत्यन्त-

३८ मध्यतुटिरिति । तदुक्तम्

‘ज्ञातारं मां ज्ञानं शक्तिरिव त्रितयवज्ज्ञेयम् ।
अविभक्तं भावयतः सोऽहं सा तत्त्वयं तच्च ॥
वेद्यं स्वक्रमसिद्धां वित्तिमनुप्रविशदङ्गविषयाद्यम् ।
वेदितरि वित्तिमुखतो लीनं तल्लक्षणं भवति ॥’

इति । अत्र च टीकाकाराशयानुसारेण सोऽहम् इति – अहं सः, सोऽहम्,
हंस इत्येतत्पदत्रयच्छेदम् अविच्छिन्नविच्छिन्नाविच्छिन्नविच्छिन्नविमर्शा-
त्मकं बोध्यम् ।

स्पष्टतया प्रत्यक्षीकारचमत्कारनिश्चयास्पदं कर्तुं
यदीच्छा युष्माकमुपासकानाम्

‘श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ।’

इति श्रीमद्भगवद्गीतास्थित्या काचिद्वाञ्छा विजृ-
म्भते चेत्तर्हि अयमुपाय इति वक्ष्यमाणसर्वा-
र्थसाधारणोऽयमन्वयप्रकारः, तत्र यावेतौ सोम-
सूर्ययोर्वेद्यवर्गानुप्राणनत्वात् वेदितृत्वस्वभावत्वाच्च
सकारहकारात्मानौ वर्णविशेषौ तयोरस्तं – विस-
र्जनीयसुहृदयसंपुटीकारलक्षणमनुस्वारं च गतयो-
रश्रुवानयोर्या मध्यमा तुटिः – विभज्यावस्थान-
लक्षणः कालखण्डः स त्रुटितव्यः – माणिक्यमा-
लिन्यादिवदुद्धर्तव्यः, तदानीं ‘ह-अं-स’ इति
विमर्श उत्पद्यते । अयं भावः – यद्यपि मातृका-
पीठादौ ह इति स इति चान्यवर्णसाधारण्येन
अनयोर्ग्रहणमस्ति तथापि तद्वयहृदयवर्तिना ‘हं-
स’ इति स्वात्मप्रत्यभिज्ञानोपायत्वेन ‘हं-स’

श्लेषवशान्महामन्त्रात्मना विम्रष्टव्यम् — इति वैप-
रीत्येनोद्धारो मन्त्रस्य लोकान्प्रति गोप्यत्वात्,
गोपनीयत्वद्योतनार्थम् 'सोऽहम्' इति मन्त्रान्त-
रप्रत्यायनार्थं च । अयं च मन्त्रात्मकवर्णविशेषप-
रामर्शरूपत्वादाणवः कश्चिदुपायः । यदुक्तं श्रीमा-
लिनीविजये

‘ उच्चारकरणध्यानवर्णस्थानप्रकल्पनैः ।

यो भवेत्स समावेशः सम्यगाणव उच्यते ॥ ’

इति । एवमुच्चारादावपि ऊह्यम् । किं च सोम
ईषणीयज्ञेयकार्यस्वभावः प्रमेयोल्लासः, सूर्यः इ-
च्छाज्ञानक्रियात्मकः प्रमाणस्फुरणम्, अनयो-
रस्तं — स्वसामर्थ्यक्रियां गतयोः प्राप्तवतोः सतोः,
‘ इति भावलक्षणे सप्तमी ’ तथाभवतोश्चानयोर्म-
ध्यस्यात्मनः प्रमातृभूतस्य तुटिः — संदेहलक्षणो
दोष उच्चुटितव्यः — स्वात्मानं प्रत्युन्मिषन् संशयः
संच्छेद्य इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति — एषणीयता-
द्यनुप्राणनः स्थूलोऽयं प्रपञ्चोल्लासः इच्छादित्रि-
तयप्रवृत्तिं विना न क्वचिदपि संपद्यते, इत्येषि-

तृत्वादिरूपस्यात्मनः स्पष्टापरोक्षीकारविपर्यया-
त्मानं संशयातङ्कं तिरस्करोति, तत उक्तरूपस्व-
हृदयपरामर्शलाभ, इति शाक्तश्चायमुपायः — उ-
च्चारादिव्यतिरेकेण स्वसंविद्विकल्पमात्राकार-
त्वात् । यदुक्तम्

‘उच्चाररहितं वस्तु चेतसैव विचिन्तयन् ।

यं समावेशमाप्नोति शाक्तः सोऽत्राभिधीयते ॥’

इति । अथ सोमोऽपानः, प्राणः सूर्य — इति प्रसि-
द्धम्, तयोर्द्वादशान्ताद्भृदयान्तं हृदयाद्वादशान्तं
चास्तम् — इति ‘भावे निष्ठा’ असनं क्षेपनं स्फुरणं
गतयोर्या मध्यावस्थातुष्टिः — बाह्याभ्यन्तरभावो-
पलक्ष्यमाणतादृक्परामर्शक्रियात्मचमत्कारलक्षणा,
सा त्रुष्टितव्या — हृदयंगमीभावपर्यन्तमात्मनो
निर्णेतव्यमिति यावत् । अयमाशयः — अशेषशरी-
रसाधारण्येन नित्योदितस्वभावयोः स्वात्मपरि-
स्पन्दपरमार्थयोः प्राणापानयोर्युगपदुभयविसर्गा-
रणीरूपतापरामर्शः स्वतः सिद्धोऽपि स्वहृदया-
ह्लादचमत्कारस्थैर्योत्पादनार्थमात्मन्यनुसंधेयः य-

स्यानुसंधानेऽप्येवंरूपताया न काचित् क्षति-
रिति । अयं पुनरुपायः सर्वविकल्पविक्षोभव्युदा-
सेन स्वस्वभावमात्रोपपादनप्रवृत्ततया शाम्भव
इत्यवगन्तव्यः । यच्चोक्तम्

‘ अकिञ्चिच्चिन्तकस्यैव गुरुणा प्रतिबोधतः ।

उत्पद्यते य आवेशः शाम्भवोऽसावुदाहृतः ॥ ’

इत्यादिना ॥ ५५ ॥

एवं यौगपद्यादुपायत्रयं प्रतिपाद्य विनेयज-
नहृदयादिरोपणहेतोः पृथक् प्रपञ्चयिष्यन्नादावा-
णवमालोचयति

थोरअरेसुवि पेखंह

भूदेस षस णिकलावथं ।

छत्तीआदलङ्गी

किविस होई सोमनाहोसा ॥५६

स्थूलेष्वपि प्रेक्षध्वं
 भूतेषु स्वस्य निष्कलावस्थाम् ।
 षट्त्रिंशकातिलङ्घी
 कीदृशो भवति सोमनाथः ॥५६॥

व्याख्यातरूपाणां तत्त्वानां मध्ये परमशिव-
 भट्टारकः सर्वोपायप्रतिपाद्य इति परत्वेनावतिष्ठते,
 तेषु च स्थूलेष्वपि पृथिव्यादेः सकाशात् स्वस्य
 आकाशरूपस्य निष्कलां परिच्छिन्नत्वलक्षणक-
 लाविलासशून्यां स्वभावभूतामवस्थामालोचयध्व-
 म् यया स्वेचर्याद्यधिकरणप्रसिद्धिः, अत्यन्तस्थूल-

३९ सोम आनन्दरूपा समना, तस्या नाथस्तदारूढः शिवः कीदृशः ?
 इति । यदुक्तं

‘चिदानन्दस्वरूपा तु परा शक्तिस्तदूर्ध्वतः ।
 समना नाम सा शक्तिः सर्वकारणकारणम् ॥
 सर्वाण्डानि विभर्तीयं शिवेन समधिष्ठिता ।
 अत्रारूढः स भगवान् शिवः परमकारणम् ॥
 शिवः सर्वस्य कर्तेयं शक्तिः कारणमिष्यते ॥’

इति ।

स्याप्यस्य निष्कलत्वेऽभ्युपगम्यमाने षट्त्रिंशत्त-
त्त्वान्यतिक्रामन्परमेश्वरो निष्कलः कीदृक् इत्यव-
धार्यताम् । तदिदं दण्डापूपन्यायोऽप्युत्पन्न इति
॥ ५६ ॥

अथ शाक्तमभिव्यनक्ति

जे कुलंकुरसुहासव-
पानमहमहसवे पअट्टंति ।
ते षु विअंपंकुरे
रसिआ उपदंसियुं पगभन्ति ५७॥

ये कुलकुम्भसुधासव-
पानमहामखोत्सवे प्रवर्तन्ते ।
ते खलु विकल्पाङ्कुर-
रसिका उपदेष्टुं प्रगल्भन्ते ॥५७॥

पं० ११ ख० पु० पानमहोत्सवसुखे इति पाठः ।

पं० १३ ख० पु० रसिकानुपदेष्टुम् इति पाठः ।

ये दैशिककटाक्षपूतचेतसो महापुरुषाः, कुल-
 स्य षडध्वरूपस्यात्मनो वेद्योल्लासस्य, यः कुम्भः—
 स्वानन्दस्वभावतया प्रतिष्ठाहेतुराधारविशेषः, त-
 त्रत्यो यो लौकिकालौकिकमाधुर्यसामरस्यास्पद-
 त्वादमृतशब्दवाच्य आसवो—भैरवीयं द्रव्यम्,
 तस्य यत्पानं—स्वात्मैश्वर्यप्रसाधनपरामर्शपूर्वको
 निर्वेशस्वीकारः, स एव महान्मस्वरूपोऽध्वरात्मा
 चोत्सवः—स्वाह्लादसाक्षात्कारसम्पत्सौभाग्यं, त-
 स्मिन्विषये प्रवर्तन्ते—वेद्यवेदकभावादिविकल्प-
 विगलनप्रकर्षपूर्वकं व्याप्रियन्ते, तत एव हेतोः
 पाशव-शैवादिचित्रकल्पनामयान्संस्कारमात्रशेष-
 तानुप्राणनात् भेदप्रथाविलासानुपदेष्टुम्—अत्य-
 न्तसामीप्यरूपस्वात्मतादात्म्यापादनयुक्त्या पुन-
 र्मुक्तिशून्यौचित्येन चर्वयितुं प्रगल्भन्ते—प्रकृष्टं
 स्थैर्यमनुभवन्ति । अयमेव हि मुख्यया वृत्त्या
 रस उच्यते, यदुपचारेण माधुर्यप्रतीतयः शृङ्गा-
 रादयोऽप्येवं व्यपदिश्यन्ते, यत्तात्पर्येण

‘स एव वा आद्यपुरुषोऽन्नरसमयः’

इत्युपनिषदि समाम्नातमस्ति ॥ ५७ ॥

अथ शांभवमुपदिशति

हन्त मुहं पडिबिम्बतइ

पडिबिम्बतं तह तंपि अदाओ ।

अदाओ उण जसिं

पडिबिम्बतइ सोति णाअवो ॥ ५८

हन्त मुखं प्रतिबिम्बति

प्रतिबिम्बतु तथा तदपि दर्पणः ।

दर्पणः पुनर्यस्मिन्

प्रतिबिम्बति सोऽपि ज्ञातव्यः

॥ ५८ ॥

४० हन्त मुखमिति, हन्तेति खेदे मुखस्य मालिन्यप्रदर्शनार्थं, यस्मात् तन्मुखं नयनजलभूताकाशादौ स्वयं मलिनत्वात् तेषु स्वच्छेषु प्रतिबिम्बति, तथा मालिन्यादेव तदपि सर्वं मुखनयनजलभूताकाशादि दर्पणः प्रतिबिम्बतु - स्वाभिमुख्येनोद्भूतं स्वच्छतयैव न तु चेतनतया

लोके हि दर्पणादौ स्वच्छे वस्तुनि स्वाभि-
मुख्येनोल्लसन् आननादिः पदार्थः प्रतिफलन-
युक्त्या परिस्फुरति—इति प्रसिद्धोऽयं अर्थः,
तत्र दर्पणवदाननादीनां वास्तवं वपुरत्रैवानन्तर-
मुपपादयिष्यते । स्थूलया दृष्ट्या मुखतयाभिमतो
भावः प्रतिबिम्बनक्रियामनुभवति, आदर्शात्मकश्च
तदाधारतया तत्प्रयोजको भवति—इत्यस्तु ना-
मैतत्, यः पुनरयमादर्शः स्वच्छतावशादानना-
दिप्रतिबिम्बनस्थलतयानुभूयते स एव यत्रात्यन्त-
स्वच्छे स्वात्मनि तादृग्रूपतया प्रतिबिम्बति सोऽ-
पि ज्ञातव्यः—यन्मयोऽयमशेषः प्रतिबिम्बनप्रग-
ल्भोन्मेषः ज्ञातव्यः—ज्ञानार्हः, शक्यज्ञानो वा,
अवश्यं ज्ञातव्य इति वा ॥ ५८ ॥

मुखादिपदार्थसार्थप्रतिबिम्बं धारयतु, पुनः पक्षान्तरे स तादृक् स्वच्छो
दर्पणो यस्मिन् प्रतिबिम्बति परमाकाशे स एव ज्ञातव्यः, अथ वा अधर-
भूमिकाग्रहेण चिदाकाशे सोऽपि ज्ञातव्य एव, यतः

‘ न शिवः शक्तिरहितो न शक्तिः शिववर्जिता ।

यामलं प्रसरं सर्वं..... ॥ ’

इति न्यायात् ।

अथेत्यमुपदिष्टोपायप्राबल्यप्रतिलब्धात्मस्वरू-
पपरामर्शमांसलोल्लासयोगिनामतिशयमाख्यास्य-
न् आदावेषामन्तर्बहिः स्वभावदेशकालावच्छेद-
व्युदासेन नैश्चिन्त्यं निश्चेतुमाह

अविआरोहअपासे

चासपेडन सअ अन्थे ।

अन्तोतंतो जोई

बाहिर-तंतो त्ति कंपणा कुन्तो ॥

॥ ५९ ॥

अविकारोभयपार्श्वे

चाषपिच्छसदृशेऽर्थे ।

अन्तर्मुखो योगी

बहिर्मुख इति कल्पना कुतः ॥

॥ ५९ ॥

अर्थ्यते सर्वैः प्राप्यते इति अर्थः स्वात्मरूपं किञ्चिदलौकिकं, तत्स्वच्छमयूरपिच्छविलक्षणचापपक्षवद्वयोरपि भागयोः—अहन्तेदन्तयोरविकारे, तस्मिन्नर्थे प्रमातृस्वात्मनिष्ठतारूपमन्तर्मुखत्वं वेद्यव्यपेक्षलक्षणा बहिःप्रवृत्तिश्च—इति या कल्पना—कृत्रिमा प्रक्रिया, सा कुतो हेतोरस्तु न कुतश्चिदपि संगच्छते ॥ ५९ ॥

अथ देशाध्वना कालाध्वना वाप्यस्य न कश्चित्संकोचकलङ्कोपलेप इत्युन्मीलयितुमाह

जोई आअरशिबिणि

असुमोसंसतरीपंव परिपाडी ।

चिंता विअ मणिमालं

विमरिसस्वंतंकगुतहई ॥ ६० ॥

योगी जागरस्वप्न-

सुषुप्त्यवस्थात्रयस्य परिपाटीम् ।

चित्रामिव मणिमालां

विमर्शसूत्रैकगुम्फितामुद्वहति

॥ ६० ॥

यान्येतानि जागरप्रभृतीनि पर्वाणि—अवस्था विशेषाः, एषां पर्वाणां या परिपाटिस्तां, योगी मौक्तिकमाणिक्याद्यनेकरत्नशालिनीं हारयष्टिमिव विमर्शाख्येन सर्वानुवेशप्रगल्भेन एकेन तन्तुना संकलितां कुर्वन् उद्वहति—लौकिकप्रस्थानोल्लङ्घिना केनचिदुत्कर्षेण स्वात्मन्यवस्थापयति । तत्र च लौकिकालौकिकसाधारणमवस्थात्रयमतिक्रम्य परमप्रमादरूपतुर्यातीतस्वभावतया अवधार्यमाणं तुर्यमेवात्र विमर्शः ॥६०॥

ननु व्यावर्णितमेतद्देशकालादिसकलवैधुर्योद्भुरं शुद्धसंवित्कलाकैवल्यभावं योगिनः स्वाच्छन्दं, तच्च न संभवति—यस्य कस्यचिद्विकल्पोपश्लेषस्य नित्यमवर्जनीयत्वात् ? इत्याशंक्याह ॥

उल्लोआनन्दसुहा-

सीहरसूवेईएणा हिअएण ।

अहिलंसइ लोअजंता

तिन्तिणीचौमणरसंतरं जोई

॥ ६१ ॥

उल्लोकानन्दसुधा-

शीधुरसोद्वेजितेन हृदयेन ।

अभिलषति लोकयात्रां

तिन्तिणीचर्वणरसान्तरं योगी

॥ ६१ ॥

योऽयम् उल्लोकः 'स एको ब्रह्मण आनन्द'
इत्युपनिषत्प्रक्रियया मनुष्यगन्धर्वाद्यवच्छिन्नप्र-
मातृहृदयानन्दातिशायी पूर्णाहंभावभावनाचम-
त्कारसारस्वान्तर्विश्रान्तिसंपत्सौन्दर्यमात्रस्वपरि-
स्पन्दः कश्चिदाह्लादोत्कर्षः, स खल्वमृतासवस्व-

भावरसद्वयव्यतिकरकल्पनीयार्थक्रियाकरितया
प्रकाशविमर्शस्वरूपमाधुर्यातिशयानुभवनप्रावी-
ण्यात् योगिनो हृदयमुद्वेजयति—उत्कृष्य अन्य-
त्र स्वप्रतियोगिनि पदार्थं प्रवर्तयति, तादृशश्चा-
यं हृदयेन उपकरणभूतेन लोकस्य देहाक्षभुवना-
देर्या यात्रा—प्रवाहनीत्या प्रवृत्तिः, सा चिञ्चा-
स्वादनवत्प्रागनुभूतमाधुर्योत्कर्षापेक्षया रसान्त-
रम्—अम्लादिसादृश्यादन्यो रसः संपद्यते, यत्र
उद्वेजितहृदयस्य योगिनः इच्छाशक्तिरुज्जृम्भते,
योगीच्छायाश्च फलप्राप्तिपर्यन्तत्वमविप्रतिपन्नम्।
यदुक्तं शिवसूत्रेषु

‘चित्तस्थितिवच्छरीरकरणबाह्येषु (३-१९)’

इति । क्षीरशर्कराद्यत्यन्तमधुरोपयोगोद्वेजितचे-
तसां च पुंसां तिन्तिण्याद्यम्लद्रव्यपदार्थान्तरा-
भिलाषो लोकप्रसिद्धः । अयं भावः—शरीरेन्द्रि-
यादिवेद्यविक्षोभव्युदासेन स्वात्ममात्रसाक्षात्कार-
लक्षणं सौख्यमवलम्ब्य उल्लासे बहिर्विभीषिका-

विक्लवात्मनः परिमितस्य योगिनश्चाकित्यप्रकारः,
 अपरिमितस्य तु पूर्णाहन्तात्मकानवच्छिन्नान-
 न्दपरिस्पन्दास्वादसंप्रतीतात्मनः स्वात्मपक्षनि-
 क्षिप्ताशेषबाह्यप्रपञ्चत्वादिदन्तानुभूत्यवश्यंभावः,
 ततश्च विकल्पविक्षोभानुभूतिवैचित्र्योत्तरमिदन्ता-
 वरोहणमप्यनवच्छिन्नाहंभावभास्वरे महति प्रमा-
 तृपर्वण्येव पर्यवस्यति ॥ ६१ ॥

ननु इदन्ताया मायीयावश्यंभावत्वादुद्भाविता-
 ऽयम् अहन्तेदन्तयोरविशेषः कथं संगच्छताम् ?
 इत्याशङ्क्याह

जंही गृह्णइ जोई

कलनपणालीहि विसअसौख्याई ।

णिअहिअयोवमणजरीहि

ताहि फुरणमयं कणइ तेलोक्क ॥ ६२

याभिर्गृह्णाति योगी
 करणप्रणालीभिर्विषयसौख्यानि ।
 निजहृदयोद्वमनशीलाभि-
 स्ताभिः स्फुरणमयं करोति त्रैलो-
 क्यम् ॥ ६२ ॥

प्रकृत्या परमप्रमातृपदाधिरूढोऽपि स्वेच्छा-
 मात्रोपाधिना परिमितप्रमातृताभावमवतरन् अत
 एव प्रकाशानन्दसामरस्यामृतमहाहृदायमानो
 योगी याभिरन्तर्बहिरिन्द्रियशक्तिलक्षणाभिः श-
 ब्दस्पर्शादिविषयवपूंषि सौख्यानि गृह्णाति - आ-
 त्मसात्करोति, ताभिरेव व्याख्यातरूपमात्महृदय-
 मनवरतमुद्वहन्तीभिः प्रमातृप्रमाणप्रमेयपरमार्थ-
 मेतत्रैलोक्यं स्वहृदयलक्षणस्फुरणात्मकं विधत्ते
 ॥ ६२ ॥

नन्विदं योगिनां नैश्चिन्त्यमाणवाद्युपायसव्य-

पेक्षया विकल्पकक्ष्योलङ्घनाक्षमत्वात् कथमनैश्चि-
न्त्यपक्षमनुप्रविशति ? इत्याशंक्याह

जह तुहं टीइ तहं संसु
निचित्तो तिहु पहिंढिऊँ अथो ।
तंवदि अंथि वियेआ
एवं उवदिसइ कंस कोअंणो॥६३॥

यथा तव स्थितिस्तथास्व
निश्चिन्त इति प्रतिष्ठितोऽर्थः ।
तत्राप्यस्ति विवेक
एवमुपदिशति कस्य कोऽन्यः ॥६३॥

यद्यपि आणवाद्युपायानां भेदानुप्राणनतया
विकल्पकक्ष्यानुप्रवेशः तथापि आणवं विकल्पौ-
ल्लुप्यं शाक्ते, तस्य स्फुरत्तामात्रं शाम्भवं निर्वि-
कल्पत्वमित्युत्तरोत्तरपर्वानुशीलनादुक्तरूपमेषां नै-

श्चिन्त्यमव्याहतम्, तवोपदेश्यस्य येन प्रकारेण
स्थितिर्वृत्तिर्भवति तेनैव प्रकारेण विकल्पलक्षणां
चिन्तामतिक्रामन् अव्याकुलं वर्तस्व - इति योऽ-
यमुपायलक्षणोऽर्थः स खलु आणवादिक्रमोलङ्घ-
नेन प्रतिष्ठितः शाम्भवत्वात्मना पार्यन्तिक इत्या-
ख्यायते, तत्रापि कश्चिद्विवेकोऽस्ति - पर्यालोच-
नया कयाचिद्भाव्यम्, यदुत एवं सति उपपादि-
तया भङ्ग्या योऽयमुपदेशो - रहस्यार्थप्रख्यापनं,
स खलु आस्वादे विध्यर्थस्य स्वान्यविभागरूप-
भेदजीवितत्वात् किं कर्मकः किं कर्तृको वा स्या-
दित्युद्भावयितुं नार्हति - तं प्रति कर्मकर्तृभूतयोः
उपदेश्योपदेशकयोर्वस्तुवृत्त्या भावात् ॥ ६३ ॥

इत्थमत्याश्चर्यनैश्चिन्त्यशालिनां योगिनां स्व-
भावमनुसंधानस्तन्नकृत् स्वात्मनोऽपि तेभ्यो
वैलक्षण्याभावात् तादृक्स्वभावतापरामर्शमांसला-
ह्लादातिशयमनुभवन् एतदाशयावेशैवैशयोद्रिक्त-
स्वसंविदाद्योपगौरवोच्चलचित्तवृत्तिचमत्कारोत्तर-
माह

ॐ संसारसुहेली
 ॐ सुलब मोखमंग सौहंगम् ।
 तुडिअअतसकलंक
 ॐ सिविजोईण जामली सिद्धिः
 ॥ ६४ ॥

अहो संसारसुखकेली
 अहो सुलभं मोक्षमार्गे सौभाग्यम् ।
 त्रुटितान्तककलङ्का
 अहो शिवयोगिनां यामली सिद्धिः
 ॥ ६४ ॥

आश्चर्यं खलु—अयं संसारलक्षणः सुखाति-
 शयो यो जननमरणादिरूपतया बाह्यजनं प्रति
 क्लेशात्मकः, अत एव हेयतया निश्चीयमानोऽपि

४१ सिद्धिरिति, अयमर्थः—इदन्तालक्षणः सारः, पूर्णाहन्तालक्षणं
 मोक्षसौभाग्यम्, अहन्तेदन्तोभयमिश्रता शिवयोगिनां यामली सिद्धिः—
 प्रकाशविमर्शरूपेति ।

मोक्षप्रायतया अस्माभिरास्वाद्यते । यदुक्तं श्री
स्तोत्रावल्याम्

‘दुःखान्यपि सुखायन्ते विषमप्यमृतायते ।

मोक्षायते च संसारो यत्र मार्गः स शाङ्करः ॥’

इति । आश्चर्यं चेदं मोक्षलक्षणस्य सर्वजनमृग्य-
माणस्य परमेश्वरानुग्रहैकलभ्यस्य अर्थस्य सौभाग्यं
सर्वहृदयहारित्वम् । त्रुटितान्तकेति शिवयोगिनो
नाम

‘न ध्यायतो न जपतः ..... ।’

इत्यादिश्रीस्तोत्रावलीस्थित्या प्राणधारणाद्युपरो-
धव्यतिरेकेण प्रकाशात्मना शिवेन सह, विमर्शा-
त्मना शक्त्या च सम्बन्धमश्रुवाना महात्मानः,
तेषां या सिद्धिः — स्वस्वभावचमत्काराकारा स्फु-
रत्ता, यामली — न कदाचिद्वेद्यवेदकत्वद्वितयसृ-
ष्टिस्वरूपतामतिक्रामति ॥ ६४ ॥

श्रूयमाणतामात्रसौलभ्यमेतदर्थोन्मीलनं, न

पुनः स्वहृदयानुभूतिपर्यवसायि — इत्याख्यापयि-
तुमाह

क्षणमेकं सुष्टणवि
अमअसहावेण णोणभावेण ।
संवोतिणो संवो
संव इरं लहइ संवसौहंग ॥६५॥

क्षणमात्रस्पृष्टेनापि
अमृतस्वभावेन ज्ञानभावेन ।
सर्वोत्तीर्णः सर्वः
सर्वं चिरं लभते सर्वसौभाग्यम्
॥ ६५ ॥

[क्षणमात्र इति ६५ तमपद्यादारभ्य पद्यत्रयस्य व्याख्या
सर्वेषु लब्धपुस्तकेषु न वर्तते, त्रुटिता समस्ति]

गूढादगूढरय दो होई
 फुडअतो फुडरइ एसो ।
 देशक-कडंखपादे
 पखो पडमो ण होइ धंणाणाम् ॥
 ॥ ६६ ॥

गूढाद्गूढतरो यो भवति
 स्फुटादपि स्फुटतर एषः ।
 दैशिककटाक्षपाते
 पक्षः प्रथमो न भवति धन्यानाम्
 ॥ ६६ ॥

अंचतु ड्यंण विज्या
 चतुंसोन्ताणंवि साअराणं च ।
 एण्णंचि अमआमअं
 मथति मन्थानहेरवो दैवो ॥ ६७ ॥

आस्तामन्या विद्या-

श्चतुःस्रोतसामपि सागराणामिव ।

एवमेवामृतमयं

मथ्नाति मन्थानभैरवो देवः॥६७॥

मथ्नाति - तत्तत्स्रोतःप्रतिपाद्यार्थान्तरानाद-
रोत्तरं स्वात्मशक्त्या पृथक्पिण्डीकृत्य उत्थाप-
यति ॥ ६७ ॥

हन्त रहसं भणमो

मूढा मा भमद गंभगोलेसु ।

अंबासंणं हिअअं

पआयलोएह तंस व उजोअं

॥ ६८ ॥

हन्त रहस्यं भणामो

मूढा मा भ्रमत गर्भगोलेषु ।

अत्यासन्नं हृदयं

पर्यालोचयत तस्य चोद्योगम्

॥ ६८ ॥

यदिदं षडध्वोल्लाससमष्टिरूपस्य स्वशरीरस्य अनुप्राणनतया अवतिष्ठमानसविकल्पकावस्थया तदुत्तीर्णं च सत् प्रकाशविमर्शद्वितयमेलनलक्षण-मन्तस्तत्त्वं हृदयमित्युच्यते, तस्योद्योगो - यतः कुतश्चिदप्याकारादौदासीन्यापहस्तनस्वभावमुद्य-न्तृत्वं, तत् परितः इच्छाज्ञानक्रियापरिस्पन्दप्रव-र्तिताशेषविश्वव्यवहारप्रथापरामर्शपूर्वकमालोच-यत - आत्मानुकूल्यादालोक्यध्वम् । स चोद्योगः कदाचिदिन्द्रियपरिस्पन्दानुबन्धिक्रियाशक्तिस्फा-ररूपरसादिविषयग्रहणे कौतूहलात् बहिःशय्याम-धिशय्य व्यापेक्षविभ्रममनुभवति, कदाचिच्च ज्ञान-शक्त्यवष्टब्धो विषयेभ्यः प्रत्यावृत्त्य स्वात्ममात्र-विश्रान्तिस्वभावां प्रत्यगानन्दसंपदमनुभुङ्क्ते, तदु-भयं दण्डमुण्डक्रमात्मतया शास्त्रेष्वनुशिष्यते॥६८

एणं चिअ महंथं
 युधारभंमि पाण्डुपुत्तंस ।
 छोलहसहंससत्ती
 देवः उबदिसइ माहउ ॥ ६९ ॥

एनमेव महार्थं
 युद्धारम्भे पाण्डुपुत्रस्य ।
 षोडशसहस्रशक्ति-
 देव उपदिशति स्म माधवः॥६९

इत्थं पाअइसुंत्त सत्तइसमुल्लासेकइंधायिनीं
 जागत्तंखणणिंविसेसशिविणोत्तीणं पावीणोत्तरम् ।
 लोउलङ्घनजोगसिद्धिपअवीपंथाणबन्धोजयं
 कन्थाशूलकपालमत्तविहवं वेदीमि तं जोइणम् ॥ ७० ॥
 इत्थं प्राकृतसूत्रसप्ततिसमुल्लासैकसंधायिनीं
 जाग्रत्तत्क्षणनिर्विशेषस्वपनोत्तीर्णां प्रतिज्ञोत्तराम् ।
 लोकोलङ्घनयोग्यसिद्धपदवीप्रस्थानबन्धोद्यमां
 कन्थाशूलकपालमात्रविभवां वन्देत् तां योगिनीम् ॥ ७० ॥

योगिनीम् — अलौकिकैश्वर्यात्मकयोगशक्तिसं-
पन्नां परमेश्वरीं, कन्था नाम — भेदप्रभेदवैचित्र्य-
वत्तायामपि पर्यन्तत ऐक्यानुसंधानसाध्यो विश्व-
व्यवहारः, कपालं च — शरीराहन्ताधिवासितात्मा
प्रमाता ‘चित्तमयो मायाप्रमाता’ इत्युच्यते,
इति शिवम् ॥ ७० ॥

इति श्रीमन्महेश्वरानन्दविरचिता महार्थमञ्जरी समाप्ता ॥

महेश्वरानन्दकृतः परिमलः ।

गोरक्षापरपर्यायः महेश्वरानन्दः प्रसिद्धः ।

सद्विद्यानां संश्रये ग्रन्थविद्वद्-

व्यूहे ह्रासं कालवृत्त्योपपाते ।

तत्तत्सद्धर्मोद्दिधीर्षैकतान-

सत्प्रेक्षौजःशालिना कर्मवृत्त्यै ॥ १ ॥

श्रीमत्कश्मीराधिराजेन मुख्यै-

र्धर्मोद्युक्तैर्मन्त्रिभिः स्वैर्विवेच्य ।

प्रत्यष्टापि ज्ञानविज्ञानगर्भ-

ग्रन्थोद्धृत्यै मुख्यकार्यालयो यः ॥ २ ॥

तत्राजीवं निर्विशद्भिर्मुकुन्द-

रामाध्यक्षत्वाश्रितैः सद्भिरेषः ।

पूर्त्या शुद्ध्या व्याख्यया संस्कृतः स्तात्

पूर्णो ग्रन्थः श्रेयसे सज्जनानाम् ॥ ३ ॥

(तिलकम्)

ओं तत्सन्निखिलसिद्धीशसंविद्वपुःस्वात्मशंभुप्रीतये भूयात् ॥
